

2000

I R O D A L M I É S T Á R S A D A L M I H A V I L A P

Szerkeszti: Ambrus Judit, Barabás András, Czeglédi András, Margócsy István, Trencsényi Balázs.
Munkatársak: Kovács János Mátyás, Szilágyi Ákos

Szilágyi Ákos • Lengyel László

Lukács Flóra • Márton László

Demus Gábor • Czeglédi András

GYÓNTATÓTÉR

2021. 3. szám

Ára: 700 Ft

© Fortepan, Schiffer Pál

nka
Nemzeti Kulturális Alap

E SZÁMUNK SZERZŐI

Czeglédi András (1970) filozófus, esztéta

Demus Gábor verseket 2007-től publikál

Lengyel László (1950) politológus, közgazdász

Lukács Flóra (1994) költő

Márton László (1959) író

Szilágyi Ákos (1950) esztéta, költő

E számunkat a Fortepan Gyűjtemény fotóival illusztráltuk.
Köszönjük dr. Béres Katalin nagyvonalú támogatását, valamint minden Előfizetőnkét
és Olvasónkét!

© Fortepan, Gara Andor

Sörfőző Zsuzsa
(1967–2021)

Tördelőnk, szövegeink öre, Zsuzsa, akire mindig
támaszkodhattunk, november 27-én elhunyt.
Tudjuk, hogy kit veszítettünk el.

2000

I R O D A L M I É S T Á R S A D A L M I H A V I L A P

33. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

Szilágyi Ákos: <i>Igazoló jelentések kora</i>	3
Igazoló jelentések	29
Lengyel László: <i>A szabadság szárnycapása</i>	38
Lukács Flóra: Versek	48
Márton László: <i>Törvénytelen</i>	51
Demus Gábor: Versek	63
Czeplédi András: <i>Ukronikus keresztkapcsolódások</i>	67

FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN

SZERKESZTŐK: AMBRUS JUDIT, BARABÁS ANDRÁS, CZEGLÉDI ANDRÁS, TRENCSENYI BALÁZS

MUNKATÁRSAK: KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS, SZILÁGYI ÁKOS

OLVASÓSZERKESZTŐ: AMBRUS JUDIT **LAPTERV:** SZÜTS MIKLÓS

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: BOJTÁR ENDRE | HERNER JÁNOS, HORVÁTH IVÁN, LENGYEL LÁSZLÓ, TÖRÖK ANDRÁS

KORÁBBI SZERKESZTŐINK, MUNKATÁRSAINK: KÁLMÁN C. GYÖRGY | NAGY MÓNICA ZSUZSANNA

RÉTI PÉTER | SZÜTS MIKLÓS

LEVÉLCÍM: 1380 Budapest, Pf.: 1090. **E-MAIL:** ketezer.lap@gmail.com **INTERNET:** www.ketezer.hu

FACEBOOK: <https://www.facebook.com/2000IrodalmiEsTarsadalmiHavilap>

KIADJA A MENTOR IRODALMI ALAPÍTVÁNY. FELELŐS KIADÓ: CZEGLÉDI ANDRÁS.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS OFFICINA BETŰKKEL. TÖRDELÉS: LIPÓT ÉVA.

LAPUNKAT 2021 NOVEMBERÉIG [SÖRFŐZŐ ZSUZSA] TÖRDELTE.

NYOMDAI NYOMÁS, KÖTÉSZET: ADUPRINT KFT. FELELŐS VEZETŐ: TÓTH ZOLTÁN

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK AZ ÍRÓK BOLTJÁBAN.

TÁMOGATÓNK: NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

© Fortepan, Hunyady József

Szilágyi Ákos

Igazoló jelentések kora

VALLOMÁS ÉS DOKUMENTUM

A dokumentumközlés nem tények közlése, hanem tényekkel folytatott küzdelem: *küzdelem a valóságért*, amely nem valami előzetesen adott vagy tudott, hanem a tényekkel folytatott küzdelemben *létrejövő és létrejött*. Pilinszky János ír *Vallomás és dokumentum* című kis remekében arról, hogy a művészeteken és az irodalmon eluralkodó korabeli dokumentarizmus, amely az emberi valóság „leghitelesebb megragadásának” igényével lép fel, csak a tények hamujában kotorászik, valójában csupán az emberitől üres valóságot, a látszatvalóságot képes „megragadni”, „szöges ellentétben” a vallomásirodalom nagy európai hagyományával: „A vallomásban: magam vagyok a bíró és vádlott, az, aki vall, és az, akiről vallomást teszek. Vagyis: a vallomás mindenkor súlyos erkölcsi küzdelem gyümölcse. A dokumentum azonban nem így készül. S épp mert hiányoznak belőle a vallomás személyes gyöt-

relmei: könnyen válhat motorjává a puszta kíváncsiság, az ingyenes behatolás vadászszenvedélye. Márpedig »zsákmánya« így nem lesz – nem is lehet – több mint látszat, vagy legfeljebb néhány »puszta tény«, amiről Rilke megmondotta már: »Rettentetes, hogy a tényektől sose tudhatjuk meg a valóságot.«¹

Az emberi valóság

Ha egy pillanatra magunk elé képzeljük, ahogy a történész (történetíró, történettudós) a véletlenül hozzá került vagy szívós kutatómunkával kibányászott – kétséget kizáróan csak létezésük puszta tényét bizonyító – dokumentumokkal felfegyverkezve – úgymond – „vallatóra fogja” vagy „vallomásra bírja” a múltat, biztosak lehetünk benne, hogy ez a múlt így vagy úgy, előbb vagy utóbb mindent (helyesebben szólva: *bármit*) „be fog vallani”, még hozzá

töredelmesen, akár egy tortúrának alávetett fogoly – mi más is a történettudományi megismerés pompás szerszámkészlete, mint megannyi hermeneutikai vallatőeszköz?! –, *kivéve a valóságot*, ami csak a holt múlttal – a tényekkel – folytatott *szellemi* küzdelemben jöhet létre. A szellemi küzdelem nem vallatás. A *vallatás*hoz ketten kellene – vallató és vallatott; a *vallomáshoz* elég egyvalaki, aki szembenéz saját magával, szembenéz saját (sajátnak tekintett, sajátjaként elismert) múltjával, s miközben feldolgozza (bizonyos értelemben *ledolgozza*) ezt a múltat, le is választja, el is távolítja magától. „Különbent menthetetlenül kettéválik: megfigyelő és megfigyelt, az, aki tetten ér, és az, akit tetten érnek, az, aki elítél, és az, akit elítélnék.”²

Az *emberi valóság* – mi más? – nem „szedhető ki” a dokumentumok vagy tények formájában kézre kerített és azonosított múltból. E küzdelemben nem elég a tudományos megismerés szenttelen vallató módszereire és inkvizíciós szerszámkészletére hagyatkozni, elengedhetetlen hozzá a *képzelőerő*, mert a múlt – a *mindent*, *ami volt* tényként beismerő múlt – csak így kerülhet a *vallatott* helyzetéből a *vallomástevő* helyzetébe, hogy mintegy szemtől-szembe kerülve önmagával bevallja, ami az emberi valóság ellen tanúskodó – nyomként azonosított, bűnjelként lefoglalt – tények ellenére valóban történt.

A *néző pozíciójából* fogni át eseményeket, a *nézőjéből*, aki a múlt szereplőinek játékában nem vesz részt, de helyzetével nem él vissza, nem érvényesíti azt morális vagy intellektuális fölényként a múlt „korlátolt”, „semmit sem látó”, „megalkuvó”, „cinkos”, „kollaboráló” (stb. stb.) szereplőivel szemben, aki kész *meghallgatni* a magát ezer hangon, ezer szólamban bevalló múlt véget nem érő vallomását, hogy láthassa, ahogy e vallomásban a valóság mint *emberi valóság* létrejön – ez a dokumentumközlés morális értelme és szellemi tétje. Teljes ellentéte ez a mindenkori jelennel szemben védekezésre képtelen, eleve bűnös, elhibázott, leszerepelt múlt ügyészi vád alá helyezésének és diadalmas leleplezésének, rendőrnnyomozói kivallatásának, újságírói pocskondiázásnak, ideológusi felelősségre vonásának, ami mögött rendszerint a mindenkori jelen legitimációs szükséglete, a politikai és egyéb haszonszerzés vagy egyszerűen a múlt titoktalanításának, leleplező megszégyenítésének esztétikai öröme áll.

Még egyetlen nemzedéket sem tett bölcsebbé „később jöttsége”, hogy az ő számára napnál világosabb, mi fog történni, hiszen már megtörtént. A később jött fölénye a múlttal, a múltbeli emberekkel szemben csak *helyzeti* fölény, sohasem szellemi és erkölcsi. Könnyen válhat egyfajta vaksággá, amely – legalábbis ameddig tart és általában eltart egy

darabig – csak még biztosabbá teszi, hogy a „később jöttek” saját jelenükben – ha más körülmények között és másként is – ugyanazokat az ostobaságokat, hibákat és bűnöket fogják elkövetni, amelyeket elődeik a múltban elkövettek. A mindenkori jelen helyzeti tudásfölénye a múlttal szemben inkább tartózkodásra és alázatra kell intse a múlt nyomainak, rögzült emlékeinek, tényeinek kutatóját, a kordokumentumok értelmezőjét, semmint sietős és engesztelhetetlen ítélkezésre. Neki – egyebek mellett – egyszer majd azt is saját múltjaként kell bevallania, hogyan bánt távoli-közeli elődei múltjával, hogyan bánt a „megfogható”, a dokumentált – iratokban, naplókban, levelekben rögzült, tényekben kicsapódott – múlttal, és hogyan a dokumentálhatatlan, a megfoghatatlan emberi valósággal: kellő alázattal és együttérzéssel meghallgatva a múlt *sokatmondó* vallomását – emberi vallomások és tanúságtételek százazreit és millióit – a dokumentáltan *semmitmondó* tények ellenében, vagy tényekként kezelt dokumentumokat lobogtatva, kioktatva-leckéztetve a múltat, a „történelem ítélőszéke” elé citálva és ítéletet hirdetve felettte. Azt hiszem, alapvetően a múlt-hoz való viszonyban is az a két erkölcsi attitűd képződik le, amelyről idézett írásában Pilinszky beszél: az „erénybe burkolózó bűn”³ farizeusi attitűdje, amely mindig mások meg-

ítélésében – leleplezésében, megszégyenítésében, ostromozásában – jár élen; illetve ennek szöges ellentéte: a mások megítélését, a bűn és a bűnös azonosítását kerülő attitűd, amely a tényekkel és dokumentumokkal ki nem mérhető emberi valóságot akarja megismerni és megérteni.

Az igazoló jelentés mint olyan

Alább – a tényekkel a valóságért folytatott küzdelem jegyében – három dokumentum és egy vallomás következik. A három dokumentum – három igazoló jelentés az államszocializmus történetének utolsó évtizedéből az 1980-as évekből. Mindhárom Létay Vera, a *Filmvilág* – a korszak alighanem legjobb magyarországi kulturális folyóirata⁴ – főszerkesztője jegyzi; a vallomás – az emlékirat és életrajzi számadó vallomás vegyes műfajában – Lengyel László tollából született, aki az igazoló jelentésben tényszerűen dokumentált kultúrpolitikai események egyik érintettjeként („aki miatt” vagy akinek az írása miatt a főszerkesztőnek igazoló jelentést kellett írnia) a *beszédes* emberi valóságot igyekszik előhívni most, annyi évtized múltán, a *semmitmondó* dokumentumok mögül.

A dokumentumok – az igazoló jelentések – látszólag maguk is val-

lomás-jellegűek. Látszólag, hiszen egy formálisan perbe fogott ember jegyzőkönyvbe vett, annak rendje és módja szerint hitelesített – aláírt – vallomása azt dokumentálhatja csupán, amit a vele szemben eljáró hatóság emberei *kiszedtek, kipréseltek* belőle. Az igazoló jelentések – a pártállami sajtóellenőrzés, sajtóirányítás e műfaji tünetényei – a felelősségre vont, vallomásra kötelezett *publikációs bűnelkövetők* – a hatalom előtt felelős főszerkesztők – „védőiratai”, a „maguk mentiségét” előadó *részleges* – a főbűn vádját elhárító vagy véletlen hibaként bagatellizáló – beismerő vallomások. A „vallomástéltelt” megtagadni – az igazoló jelentés írását visszautasítani –, vagyis engedtlenséget tanúsítani a hatalommal szemben, fölért egy hadüzenettel, ami nemcsak a főszerkesztő leváltását, hanem az egész lap átszervezését, az egész „bűnbe esett” szerkesztőség lecserélését vonhatta maga után. Ezért, még ha az eljárást méltatlanul tartották is, és viszolyogtak a „vallomástélteltől”, a főszerkesztők bemutatják a hatalom oltárán a rituális „engesztelő áldozatot” (elkészítették az igazoló jelentést), hogy amíg lehet és van értelme, megvédjék lapjukat, a szerkesztőséget és szerkesztési koncepciójukat. Ilyenformán az itt közzé tett dokumentumok valójában igazoló jelentések formájában kikényszerített vallomások, melyek a *vallatók* ellen vallanak.

Ha dokumentálnak valamit, akkor a korabeli hatalmi gyakorlatot és a lapkészítők kiszolgáltatottságát dokumentálják.

Minden igazoló jelentésben jól felismerhető a koncepciók peres eljárási mechanizmusa. Csak persze itt szó sincs nyilvános felelősségre vonásról és vallomástételről. Ellenkezőleg: az eljárás, bár hivatalos, a nyilvánosság látó- és hallótávolságán kívül zajlik, szinte intim módon a hatalom és az ő főszerkesztője között. Természetesen, a vádpontokat sem soha-el-nem-követett államellenes rémtettek, szabotázsok, merényletek képezik, mint az egykori kirakatperekben, melyeket aztán a vádlott – ország és világ színe előtt – töredelmesen bevall, hanem olyan bűnök, amelyeket el sem lehet követni, mivel egyszerűen nincsenek benne a büntető törvénykönyvben, de még csak a sajtóorgánum kinevezett főszerkesztőjének az illetékes állami vállalattal kötött munkaszerződésében sem, kizárólag a pártállami sajtóirányítás *pillanatnyi megítélése* szerint – *akkor és ott* – bűnök (a következő pillanatban esetleg már nem is azok), lévén mindig a külső-belső hatalmi konstellációk alakulásától függ, mikor hol a határ, mi számít bűnnek, ez esetben mi számít publikációs határsértésnek. Az elkövetett és megállapított bűnöknek így jogkövetkezményük sem lehet, annál inkább lehet viszont egzisztenciális

következményük az elkövetőre (a hatalomnak felelős főszerkesztőre), illetve esetleg „cinkostársaira” a szerkesztőségben, kivételképpen pedig az elkövetők egész „bandájára” (a főszerkesztővel egy húron pendülő szerkesztőségre, amellyel mintegy bűnszövetkezetben követték el a publikációs határok folytonos megsértésében kimerülő politikai bűnököt). A lehetséges, de nem szívesen, csak végső esetben alkalmazott szankciók: a főszerkesztő leváltása vagy lecserélése, a szerkesztőség feloszlata, a lap átszervezése vagy megszüntetése. Ilyesmire azonban kivételes esetben kerülhetett csak sor, mivel minden adminisztratív fellépés – a vele járó botrányal, felháborodással, pánikreakciókkal, bizalomvesztéssel együtt – az ekkor már legfőbb hatalmi érdek – a konszolidáció – ellenében hatott. Az egész kvázi-peres eljárás tehát arra szolgált, hogy ez elkerülhető, a politikai gyűrődés kisimítható, a büntetés elengedhető vagy felfüggeszhető legyen, és ily módon a hatalom kecskéje is jól lakjon és a folyóirat káposztája is megmaradjon. Így vagy úgy, az igazoló jelentésben beismerést és magyarázatot követelő hatalom által az „előállított” főszerkesztő fejére olvasott publikációs bűn (vagy e bűnök halmazata), akár szándékosan, akár szándéktalanul, akár visszaesőként, akár – a hatalom vélelme szerint – jóhiszeműen, „beugratott

balekként” követte el, sohasem az érvényes törvények, hanem – ellenkezőleg – a jogtipró önkény törvényteleniségének megsértése – a „szabadság szárnyacsapása” – volt.

Az igazoló jelentés végső soron a sajtó „bársonyos” pártállami irányításának – értsd: a publikációs szabadság határok közé szorításának, a lapok kontrolljának, a szerkesztők fegyelmzésének, a szerzők határsértésektől való visszatartásának – adminisztratív eszköztárában a kíméletesebb eszközök közé tartozott. Kissé úgy működött, mint egykor a „búcsúcédulák”, de már a politikavallási hit általános megrendülése időszakában: a bűnbe esett lap főszerkesztője úgy tett, mint aki megvallja a rajta számon kért bűneit, a hatalom pedig úgy, mintha e valomásért cserébe elengedné azokat. Az igazoló jelentés „gyóntatóterével” egyfajta nem-nyilvános kommunikációs teret hoztak létre, hogy a konfrontáció hatalom és szerkesztőség között elkerülhető legyen, hogy a hatalom ne kényszerüljön – negatív legitimációval keservesen felépített presztízsét veszélyeztetve és rombolva is – nyíltan erőszakos fellépésre, a főszerkesztő pedig – lapjával együtt – kitérhessen a hatalom gépezetével való nyílt és megjósolható kimenetelű összeütközés elől.

Már a műfaj neve is árulkodó: *igazoló jelentés*. Leplezetlenül mutatja, ki az úr a „népi demokrácia”

házában: ki az, aki *igazoltathat* és ki az, akit *igazoltathatnak*. Ki az, akinek ha nem is jogában, de hatalmában áll felszólítani valakit, hogy igazolja magát, és ki az, akinek nem áll sem jogában, sem hatalmában megtagadni ezt, legalábbis rá nézve meglehetősen kellemetlen következmények nélkül. Olyan ez, mint egy közönséges utcai igazoltatás, csak itt a gyanút keltő személynek nem *személyazonosságát* kell *dokumentálnia* a hatóság, hanem *politikai azonosságát* igazolnia a rendszer színe előtt. Persze, a konszolidált Kádár-rendszerben már csak részleges politikai azonosulást vártak el és követeltek meg a társadalomtól, nem a „hűség és hála énekét”, nem dicshimnuszokat, rajongó hitet, mozgalmi lelkesedést, csak a *rendszerellenes aktivitás* – az ellenzékiesség – hiányát: „aki nincs ellenünk, velünk van”. Éppen ez a „nincs ellenünk” az, ami a politikai-ideológiai igazoltatásra – igazoló jelentések íratására – okot adó esetekben kérdésessé válik: „Tényleg nem vagy te ellenünk? Velünk vagy még? Nem álltál/csúsztál át a másik oldalra? Vagy csak nem vetted eddig észre? Igen vagy nem – igazold magad!”

Az igazoló jelentés megírása és elküldése tehát a rendszerrel szembeni nem-ellenségesség – egyfajta negatív azonosulás – *rituális kinyilvánításában* állt, ami a vádak retorikai elhárítását (ritkábban: enyhén

méltatlankodó visszautasítását), a politikai bűn merő félreértésként, a körülmények szerencsétlen összjátékaként való átkeretezését és valamilyen üres fogadalmat („a jövőben mindent elkövetünk, hogy ilyesmi ne fordulhasson elő”) foglalt magában. Noha a rendszer sikeres konszolidációját mindenek fölé helyező hatalom konfliktuskezelésének ezen a parányi, láthatatlan színpadán zajló koncepció per nem vérre ment (hisz éppen az erőszak, a nyílt konfrontáció, az adminisztratív fellépés elkerülése érdekében hozták létre), azért mégiscsak tortúra volt ez a javából, ha nem is fizikai: ropogtak a morális csontok, vérzett az emberi méltóság, csikorogtak a fogak, forgott a gyomor, de a közös ügy – a lap – túlélése érdekében azok is lenyelték az igazoló jelentés megaláztatását, akik csak magukért (vagy pláne, főszerkesztői székükért!) kisujjukat is vizsolyogtak volna mozdítani.

A hatalom megbotránkozása valamilyen publikáción – közléspolitikai hibán, ideológiai bűnön – nem mindig vont maga után igazoló jelentés íratását, kimerülhetett egy dörgedelmes telefonhívás vilámcsapásában az állam-olümposz csúcsairól. Minél magasabb szintről érkezett a telefonhívás – a csúcok csúcsán a K-telefonnal –, annál súlyosabbnak minősült a bűn és annál veszjóslóbbnak a figyelmeztetés: „eddig és ne tovább!” vagy: „maguk

megőrültek? éppen most, amikor...” (és „amikor” mindig volt). A „fentről” jövő telefonhívások („letelefonáltak a pártközpontból”, „leszóltak a minisztériumból, a főigazgatóság-ról” – mindig főntről – le), vagyis a „telefonjog” az informális, kézivezérléses hatalomgyakorlás legfontosabb médiuma volt már az államszocializmus „emberevő” – sztálini – korszakában is, de kiváltképp azzá vált a rá következő „vegetáriánus” időkben.⁵ A fentről jött figyelmeztető telefon után még mindig nem az igazoló jelentés következett, hanem a sajtó pártirányításának korabeli hungaricuma: a havi-kéthavi rendszerességgel szűkebb-tágabb körben megtartott főszerkesztői értekezlet, a szerkesztőségeknek kiosztott megrovásokkal, dorgálásokkal, figyelmeztetésekkel és olykor dicséretekkel⁶. Súlyosabb esetekben a főszerkesztőt raportra rendelték be a Minisztériumba, Pártközpontba, Tájékoztatási Hivatalba, ahol – a „helyzet komolyságától” függően – hivatalosan rideg vagy familiárisan bizalmas légkörben „elbeszélgettek vele”, „megmosták a fejét”, „rende utasították”, „utolsó figyelmeztetésben részesítették” stb. stb. Csak ezek után, mintegy ultima ratióként következett az igazoló jelentés kínos, kármentő rituáléja.

Az igazoló jelentés a pártállami konszolidáció kultúráirányítási rendszerében ilyenformán a számonkérés közbülső állomását képezte a

főszerkesztői értekezlet (a szóbeli, tehát „puha” számonkérés és dorgálás fóruma)⁷ és az adminisztratív szankció (főszerkesztő leváltása, szerkesztőség lecserélése) között. Valamilyen „nyomatékosabb” vagy „utolsó figyelmeztetés” volt ez a potenciális adminisztratív lépés kilátásba helyezésével („még egy ilyen és magának, a lapjuknak annyi”), de megelőzésének feltett szándékával és – mindkét oldal számára – reményteli perspektívájával („még nem késő, még kapsz egy esélyt a javításra/javulásra”, „értékelni fogjuk, ha a jövőben megkímélsz minket attól, hogy adminisztratív lépéseket foganatosítsunk ellened vagy pláne, a lap ellen”).

Az írásos számonkérés, még ha természetesen a nyilvánosság előtt éppannyira rejtve maradt is, mint egy „fentről jött” hisztérikus vagy őrjöngő telefon, hivatali szobában elhangzott szemrehányás vagy dörgelem, valamelyest mégis formalizálta a hatalom és a szerkesztőség közötti viszonyt, a számonkérés módját, felfedte a pozíciókat, láthatóvá tette a szerepeket, leplezetlenné a hatalmi függést és kiszolgáltatottságot, *adminisztratív nyomot hagyott*, amit a „bársonyos” hatalomgyakorlás rendszere kifejezetten került, mivel ezt a bársonyos látszatot kérdőjelezte meg („mi már nem olyanok vagyunk, mi nem kényszerrel és erőszakkal kormányzunk”, mint a sztálinista múltban „azok” és mint egyes

szocialista országokban „ezek”, noha a hatalmunk nekünk is korlátlan, noha mi is megtehetnénk, és ha ilyen ostobaságokkal provokáltok minket, nem lesz más választásunk, mint hogy meg is tegyük – hát ezt akarjátok?”).

A főszerkesztő és csapata

Az igazoló jelentések szövegvilága a konszolidált Kádár-rendszer kultúrirányítási modelljének alig kutatott területe. Az igazoló jelentés a lapok élére a hatalom által egyoldalúan vagy kisebb-nagyobb szakmai konszenzussal kinevezett, nemcsak jogi, hanem politikai és ideológiai értelemben is *felelőssé tett* főszerkesztő és a hatalom (a lap fölé rendelt, de végső soron mindig a Pártközpontban végződő felügyeleti szerv: Kiadói Főigazgatóság, Filmfőigazgatóság, KISZ, SZOT, Megyei Tanács stb.) közötti aszimmetrikus kommunikáció jellegzetes műfaja volt, konfliktuskezelő kvázi-mechanizmus, amely akkor lépett működésbe, ha kicsapott a „politikai biztosíték”, vagyis a lapban olyan írás jelent meg, amely – részben vagy egészen – a hatalom szempontjából ártónak, ellenségesnek, a rendszer ellen izgatónak, érdekeit veszélyeztetőnek minősült. Mivel Magyarországon (ellentétben például a lengyelországi vagy a szovjet gyakorlattal) nem létezett in-

tézményes cenzúra, elkülönült cenzúrahatalóság (amire a konszolidációt levezénylő hatalmi elit büszke volt, s amit magyar vívmányként könyvelt el), maradt a kézivezérléses irányítás, amely a „felvilágosult” abszolút hatalom képviselője és a kiadói vagy folyóirat-szerkesztőség kinevezett vezetője és munkatársai (igazgató, főszerkesztő, lektorok, szerkesztők) hallgatólagos egyezségén, kölcsönös belátásán nyugodott. Nem voltak írott szabályai, így betartásuknak, megszegésüknek és számonkérésüknek sem lehettek jogi kritériumai. Ennek vagy annak a témának az érintése, ennek vagy annak a szerzőnek a publikálása nem törvényi tilalom alá esett, hanem a Pártközpont tilalma alá, nem a jogba ütközött, hanem a hatalmi érdekebe és akaratba, amely szintén személyfüggő volt és politikai pillanatról-pillanatra változott⁸. Bár a „felvilágosult” – a konszolidáció érdekét mindenek fölé helyező – hatalom kultúrpolitikája minden bizonnyal nyitottabb, megengedőbb volt egy cenzúrahatalóságnál, de először is semmi garancia nem volt rá, hogy a következő pillanatban a „felvilágosult” hatalom el ne sötétüljön, hogy ezt vagy azt a vezetőt meg ne buktassák, le ne váltsák, hogy meg ne változzon a politikai kurzus; másodszor pedig az intézményes megformáltság, a kodifikáltság hiánya megakadályozta a hatalmi és társadalmi szerepek szétválását, a „nagy

összekacsintás” jegyében nemcsak depolitizálta, hanem demoralizálta is a társadalmat.

Mivel a liberális nyitottság és engedékenység bársonyába burkolt diktatúra maga zárt ki mindenféle intézményesülést, maradt a személyekkel való „okos” megegyezés – a hatalom oldalán a korlátlan erőszakról, az írók, művészek oldalán a korlátlan szabadságról való lemondás jegyében. A „bölcshelátással” – miszerint „nem futhatunk le a tércépről”, „látátók, hova vezetett 1956 és 1968” és: „azt akarjátok, hogy nálunk is az legyen, ami az NDK-ban, a Szovjetunióban, Romániában van?” – mindkét fél, hatalom is, társadalom is jól járt, csak ezen belül az egyik fél kicsit rosszabbul. Ennek megfelelően a hatalom sohasem csoportokkal, intézményekkel, szervezetekkel, hanem kizárólag *egyesekkel* – lehetőleg *reprezentatív* egyesekkel – volt hajlandó tárgyalni és megegyezni. Az egyes személy azonban, esetleges elismertségével, szakmai és erkölcsi presztízsével is más súlycsoportba tartozott, mint az öt nyájasan fehér abroszos tárgyalóasztalhoz invitáló, az 1956 utáni megtorlások után társadalmi békességet teremteni próbáló hatalom. Az abszolút hatalommal szemben egymagukban a legerősebb, legfüggetlenebb vagy függetlenedni kész reprezentatív személyiségek sem képezhettek igazi ellensúlyt. Ezért egymagukban a „legtökösebbnek”

számító főszerkesztők is kiszolgáltatottak és gyöngék voltak a hatalommal szemben, némi – a hatalom által is respektált – erőre csak akkor tehettek szert, ha megoszthatatlan csapatként egy egész szerkesztőség állt mögöttük, ők pedig elég bátrak voltak ahhoz, hogy ennek a csapatnak a képviselőjében lépjenek fel a hatalommal való konfrontációk során, a konfliktusok kezelésébe (akár még igazoló jelentések írásába vagy legalábbis végső formába öntésébe) bevonják az egész szerkesztőséget: a csapatot. A szerkesztőségeknek ez az atomizált egyénekből csapattá válása, a főszerkesztő csapakegységként való föllépése volt a hatalom rémálma. Ilyenkor vált veszélyessé, ha nem egyenesen kezelhetetlenné egy lap, mint azt az 1980-as évek elején a *Mozgó Világ* példája mutatja, de ennek határán mozgott Létay Vera vegyes műfajú, nem sterilen filmszakmai, a szó eredeti értelmében politizáló *Filmvilága* is (jellemző, hogy Reményi József Tamás a *Mozgó Világ* főszerkesztő-helyettese, a *Mozgó* szétverése után – Létay Vera jóvoltából – a *Filmvilág* csapatában kötött ki, ahogy a *Mozgó* régi szerzői gárdájából is elég sokan, főleg azok, akiknek volt „filmes affinitásuk”, vándoroltak át a *Filmvilág* állandó szerzői közé, mert kétségkívül ennek a lapnak a csapat-szellemé és szabad légköre állt akkor legközelebb a szétvert *Mozgóéhoz*). Hogy a *Filmvilág* hajója – a *Mozgó Vi-*

lágétól eltérően – elkerülte a hatalom jéghegyeit, ha súrolta is őket, nem kapott léket és nem süllyedt el, abban a csapatkapitány-főszerkesztő személyi tulajdonságain és vezetői kvalitásán kívül döntő szerepe volt, hogy nem irodalmi lap volt, nem került folyamatosan a politika tűzvonalaiba, és nem az új nemzedék politikai képviselőjében lépett fel, bár a szerkesztői és szerzői gárdában egyetlen más korabeli kulturális folyóiratban sem voltak jelen ilyen nagy számban a fiatal korosztályok képviselői, mint itt, a legfiatalabb művészeti ág lapjában.

Létay Vera 1999-ben, a *Filmvilág* húsz éves jubileuma alkalmából adott interjújában arra a kérdésre, „kinek, hova szóltak ezek a jelentések”, így válaszolt: „A Filmfőigazgatóságnak, ahonnan – ezt annak idején nem tudtam – továbbították azokat a Pártközpontba és a Belügyminisztériumba. Egyszer még a Tájékoztatási Hivatal elnöke is behívatott magához a Parlamentbe, és sokat sejtetően közölte: »szakad a cérna«. Neogótikus pompa, vörös szőnyeg, a tárgy és a környezet komikus ellentéte. Csak filmburleszkben képzelhető el, hogy az Elysée-palotába rendelik a *Cahiers du Cinéma* szerkesztőjét, mert mondjuk rossz kritikát közölt Godard-ról.”⁹

Létay Verának nem utólag – 1999-ben – jött meg a humora, mindvégig így látta és vele együtt – a szerkesztőség egykori tagjaként magam is tanú-

síthatom – így látta a *Filmvilág* egész korabeli szerkesztősége is a rendszer abszurditását. A szerkesztőségi csapat belső szolidaritása, „egy húron pendülése”, megoszthatatlansága létkérdés volt: e nélkül a háttér nélkül az „egyszemélyi felelősséggel”, cenzori vagy „kapuóri” szereppel¹⁰ felruházott főszerkesztő (pláne, ha mint Létay Vera, nem volt párttag) semmiféle taktikával és fortélyal nem tudta volna megvédeni a lap kivívott vagy inkább kilavírozott és általánosan elismert színvonalát és autonómiáját a fel-felerősödő hatalmi nyomással szemben. A „filmvilágosok” az igazoló jelentések válsághelyzeteiben felsorakoztak a csapatkapitány mögé: szolidáris kollegiális és baráti közösségként viselkedtek, a lapcsinálást *közös ügyként* fogták fel, együtt gondolkodtak, együtt cselekedtek, biztos hátországot képeztek a főszerkesztő számára, ami bizonyos öntudattal és méltóságtudattal ruházta föl őket. Már nem lehetett bármit megcsinálni velük: volt egy határ, amin túl nem vállalták az együttműködést, a rájuk osztott szerepet, csapatként helyezkedtek szembe a hatalom követeléseivel. Létay Vera pontos, a fellengzősége – rá jellemző módon – kerülő megfogalmazásában: „Egyébként elhatároztuk, csak *addig csináljuk a lapot, amíg* nem kell erkölcsi és ízlésbeli kompromisszumokat kötnünk, s egymással sem kell megalkudnunk.”¹¹ Tehát volt

– és az egész csapat számára volt – *addig*. Nem bármeddig, nem bármi áron. A határt is a *közös belátás* – és nem egyedül a főszerkesztőé – határozta meg. A *Filmvilág* szerkesztősége a közös ügynek elkötelezett (európai színvonalú, nyitott szellemiségű, szellemileg izgalmas lapot csinálni), egymásért mindenkor kiállni kész szerkesztők szolidáris munkatársi közössége¹² volt, a lapot 1979-ben újraalapító „ős-szerkesztők” múltból hozott, a kollegialitáson túlmenő barátságával, kölcsönös szeretetével. A szerkesztőséghez újonnan csatlakozók – a Létay Vera által verbuvált fiatalok – is akkor tudtak csak megmaradni itt, ha nemcsak jó szerkesztői munkát végeztek és jól írtak, hanem ezt a *csapat-ethoszt* tették magukévá. A „csapat”, a „közösség” nem metaforák: ma már nehéz elképzelni, de az 1980-as években a *Filmvilágnak* 13-15 főállású és 7-8 külsős szerkesztője volt, maga az Üri utcai szerkesztőség pedig fenn a Várban sajátos átmenetet képezett a munkahely és – a beeső szerzőktől, vendégektől pezsgő – szakmai klub, értelmiségi szalon és a népgyűlés között.

Az igazoló jelentésekben kulminálódó kisebb-nagyobb válságok másként játszódtak le azokban a szerkesztőségekben, amelyekben a lapcsinálás *csapatmunka* volt, a szerkesztőség pedig összetartó és szolidáris közösségként lépett fel. Mindenesetre, a döntő határ nem a hősi

ellenállás és a dicstelen megalkuvás, nem is a hatalom és a szerkesztőségek között húzódott (a szerkesztőségek eleve nem lehettek a hatalmon kívüli entitások, annak ilyen-olyan áttételét, folytatását képezték az adott kulturális területen, még ha elszakadtak is a hatalom testétől vagy vonakodtak engedelmes testrészeként teljesíteni parancsait), hanem tisztességesség és tisztességtelenség, gerinccesség és gerinctelenség, a hatalommal konfrontálódni is kész autonóm lapcsinálás és a szolgálatkészen a hatalom óhaját-sóhaját leső lakájkodás, a minőség és a középszerűség között. *E tekintetben* ugyanúgy, mint ma, hisz önmagában sem a liberális demokrácia, sem az illiberális választásos autokrácia nem tesz senkit sem tisztességessé, sem tisztességtelenné, nem foszt meg attól a lehetőségétől, hogy bárhol legyen is a szabad vagy részben szabad sajtó területén, válasszon tisztesség és tisztességtelenség között.

Az igazoló jelentés retorikája

Az igazoló jelentéseknek a kései Kádár-korban mindinkább rituális jellegük lett. A főszerkesztő és csapata tudta: ha „helyzet van”, ha bármilyen okból (a szovjet követség interveniált vagy az agitprop osztály vezetőjének felesége kiborult egy közlésen, ha a szerző tényleg megsértette a rend-

szer valamelyik legitimációs tabuját stb. stb.), akkor jön ez a színjáték a leosztott szerepekkel, amit annak rendje és módja szerint, tőlük telhető beleéléssel el *kell* játszaniuk. Kis túlzással azt mondanám: a publikációs határsértés botrányát a Pártközpont számára *le kellett papírozni*. Még a büntető szankciók – a „büntik” – is rituálisak voltak: lenniük kellett, de mértékük és módjuk olyan volt, ami megfelelt a „ne csináljunk mártírokat” hallgatólagos irányelvének. „Pergőtűz-kritikánkért, s a film szövegének közléséért is jól elkalapáltak, az éves prémiumomat elvonták”¹³ – mondja idézett interjújában Létay. A felelősségre vonás és megtorlás e közelmúltat idéző parányi színjátékaiban mindazonáltal volt valami fenyegető árnyalat is: mi van, ha a játék egyszer csak komolyra fordul? Az igazoló jelentés *irattatása* a folyóirat felügyeleti szervének hatalmi prerogatívája, a főszerkesztő (és személyén keresztül az egész „bűnbe esett” szerkesztőség) *informális, nem-nyilvános* perbe fogásának állampedagógiai fegyverező eszköze lett.

Az igazoló jelentés maga valamilyen vádeljárás inszcenírozása volt, melyben azonban egyetlen instanciává olvadt össze a vádló és a bíró szerepe, ahogy a terhelt és a védő is ugyanaz a személy volt. A vádlottnak értelemszerűen magát kellett megvédenie, nem kérhetett fel védőjének, patrónusának másvalakit (legfeljebb

informális pártfogója lehetett a hatalom berkeiben, aki a kulisszák mögött vetette latba befolyását, közben járt érdekében, méltányosabb vagy enyhébb ítéletet eszközölt ki számára a tervezettnél, illetve elérhette a büntetés elengedését a megígért megjavulás fejében). A vádlott védőbeszéde – maga az igazoló jelentés. Mivel a peres eljárás informális volt, nem tárgyalóteremben, hanem a bürokrácia homályos világában zajlott – itt nincs „athéni férfiak”, „bírószék”, „esküdszék” –, a védekezés sem lehetett szóbeli, írásos formát öltött és hivatalos védőirat („magam mentsege”) formájában került a minisztériumi ügyiratok megfelelő mappájába. Hiszen nem a nyilvánosságnak szólt, címzettje nem is az utókor vagy a kortársak voltak, hanem az – ideológiai vádhatóság, az ítélethezó bíróság és az ítéletvégrehajtó – együttes szerepében fellépő Magas Hivatal. Szó sincs itt emlékezetből mondott, szabadon alakított szónoki beszédéről. Az igazoló jelentés minden mondatát kicentizik, gyakran az egész szerkesztőség megrágja-megcsócsálja, előfordul, hogy harsogó nevetés közepette közösen is írják meg (a *Mozgó Világ* néhai szerkesztőségéből emlékszem ilyen jelenetekre), ahogy Repin híres festményén a zaporozsi kozákok írják „igazolójuk jelentésüket” a török szultánnak.

A védőbeszéd – szabad ember beszéde, még ha bíróság előtt mondja

is, föl sem merül, hogy előre megírja. Gondoljunk Szókratész zseniális védőbeszédére, amellyel nem koncepció pere bírái, hanem az athéni férfiak előtt kívánta igazolni magát a törvényszegés vádjá alól, és csak azért és abban a formában maradhatott fenn, mert és ahogy tanítványa írásba foglalta (ismeretes, mivel Plátón ezt írásba foglalta, milyen mélyen megvetette, pocskondiázta és elítélte Szókratész az „írás varázsszközét”).

Mindazonáltal a maga mentségét előadó *terheltnék* a meggyőzés retorikai eszközeivel kell elhárítani magáról a vádat, tagadni, hogy amit elkövetett, bűn lett volna; ha bűn volt, akkor tagadni, hogy valóban olyan nagy bűn volt; ha az ítélőszék számára ez tagadhatatlan, akkor pedig tagadni, hogy szándékosan követte el, és így tovább a törvényszéki ékesszólás ókortól máig ismeretes szabályai szerint.

Az igazoló jelentés szerzője formálisan tehát a védőbeszéd retorikai eszközeivel dolgozik. De ezzel azt is állítjuk, hogy sem neki, sem az ítélőbíróságnak (a hatalomnak) nem az igazság kiderítése az igazi célja. A retorika sohasem az igazság kiderítésére, hanem a hallgatóság meggyőzésére irányul, bármi is az igazság: meggyőzni a bíróságot vagy esküdtszékét a vádlott bűnösségéről/ártatlanságáról; rábeszélni a tanácskozó testületet, parlamentet valamilyen ügy támogatására vagy lebeszélni róla; végül meggyőzni a

hallgatóságot a személy (a tett, a mű) kiválóságáról vagy hitványságáról – mindig *függetlenül attól, mi az igazság*. A retorikának ez a lényegi vonása az igazoló jelentés esetében, ahol igazság és hazugság, ráfogás és valóság között eleve nem lehetett különbséget tenni, egészen karikatúrisztikus jelleget ölt, sokszorosan igazolva Mihail Bahtyinnak a retorika és az erőszak kapcsolatáról mondott szavait: „A retorika – hamisságának mértékében – arra irányul, hogy félelmet vagy reményt keltsen. Ez a retorikus szó leglényegéből fakad (ezeket az affektusokat már az antik retorika is kiemelte). A művészet (az igazi) és a megismerés ezzel szemben pontosan ennek ellenkezőjére irányul: meg akar szabadítani ezektől az érzésektől, és bár eltérő utakon és módokon, tőlük szabadít meg a tragédia és tőlük szabadít meg a nevetés is. (...) Az erőszak egyenes arányban áll a hazugsággal. A szó riogat, ígéret, reményt kelt, dicsőít vagy szidalmaz (a dicséret és a szidalom összeolvadása semlegesíti a hazugságot).”¹⁴

Az igazoló jelentésben a védekezés tárgyát valamilyen szabályszegés, határsértés (esetünkben a legfőbb pártállami tabuk megsértése) képezi. Mit tud felhozni a mentségére? Mivel tudja igazolni azt, amit (illetve nem tett, nem akadályozott meg)? Az igazoló jelentés leginkább a „terheltnék” vagy „vádlott” bírósági tárgyalásokon az „utolsó szó jogán” elmondott

védőbeszédének érvelésére emlékezett. Általában a következő logikát követi: 1. Nem követte el *azt*, amivel vádolják. (Esetleg: *nem ő* követte el. Vagy: ha ez bűn, mások ezerszer elkövették már, anélkül, hogy fölrották volna nekik.) Nem követte el senki, elkövetődött: a véletlen, a figyelmetlenség stb. a bűnös. 2. Elkövette, de nem akarattal: eddigi élete, jelleme ismeretében senki nem feltételezheti róla, hogy arra vetemedett volna, amivel vádolják. 3. Elkövetett valamit, de nem *azt*, amivel vádolják, hanem valami sokkal jelentéktelenebb hibát, figyelmetlenséget.

Az igazoló jelentés egész eljárási komédiája (a „per”) – és ez a döntő különbség bármilyen sajtóperhez képest – *teljes mértékben nélkülözi a nyilvánosságot*, tehát a „harmadik” szereplőt, aki tanúja lehetne az eljárás szabályos lefolyásának és az igazságos ítélet megszületésének. Ebben az eljárásban csak ketten lehetnek, és nem négyen (vádolt, vádló, védő és bíró). Csak *vádló* (támadó) és hátrálni-védekezni kényszerülő, mentségeket kereső *vádlott* van. Az alapszituáció így már nem is annyira a bírósági tárgyalás, mint inkább a vallatászoba játékterét idézi, ahol a szokásos igazságügyi eljárás során is legtöbbször csak vallató és vallatott, kihallgató és kihallgatott van és az esemény sohasem nyilvános. Mind az eljárás, mind a vádirat (gyanúpör), mind a védőirat (igazo-

ló jelentés) *kettőjük* – vallató és vallatott – között maradt, az ítélettel és az indoklással együtt. Nem tartozott a nyilvánosságra. A nem-nyilvános szférában – magánbeszélgetésekben, házibulikon, szerkesztőségi szobákban – persze gyorsan szárnyra kapott a hír, hogy ennél vagy annál a lapnál „helyzet van”, zajlik a „per”, ami ilyen és ilyen büntetőszankciókkal zárult, de mindez egyszer sem váltott ki némi jóleső izgatottságnál, kárörömnél, fejcsóválásnál, felháborodásnál többet, emlékezetem szerint lapok szerkesztőségei soha nem álltak ki ilyen esetekben egymásért, titokban inkább örültek, hogy ezúttal megúszták, hogy ezúttal nem rájuk került a sor. Így realizálódott a felelősségre vonás és az igazoló jelentéseket lezáró büntető ítélet pedagógiai fegyelmező hatása, minden érintettnek szóló figyelmeztetése: „Főszerkesztők, szerkesztőségek, kiadói igazgatók, lektorok, szerzők – eddig és ne tovább! Ne akarjátok, hogy a hatalom bársonyos keze ökölbe szoruljon és lesújtson rátok!”

Három dokumentum – egy vallomás

Az alább olvasható három igazoló jelentés megírására a *Filmvilág* folyóirat pártállami felügyeleti szerve (nem összetévesztendő a szerkesztőség munkáltatójával: a Lapkiadó

Vállalattal), vagyis a Művelődési Minisztérium – első esetben közvetlenül maga a miniszterhelyettes, a második és a harmadik jelentés esetében a Művelődési Minisztériumban a filmes területet irányító Filmfőigazgatósága vezetője – utasította a főszerkesztőt – a miniszterhelyettes egy minisztériumi rapport végeztével személyesen, a filmfőigazgató, illetve helyettese telefonon, majd írásban. A három jelentés 1980 és 1985 között íródott, de mind a minisztériumi számonkérés hangnemében, mind az eljárás lefolytatásának módjában hatalmas különbség van közöttük, nem annyira az időközben lezajlott hektikus politikai változások, mint inkább a hatalom apparátusában elkezdődött generációváltás, a generációs habitus megváltozása miatt. Különösen szembeötlő ez, ha az idősebb nemzedékhez tartozó Tóth Dezső hanghordozását, ideológiai indíttatását számonkérését összehasonlítjuk Szabó B. István pragmatikus, saját vezetői pozíciójáért aggódó, ideges-szemrehányó hanghordozásával (hogyan hozhatnak engem ilyen kellemetlen helyzetbe!), és korabeli helyettese (későbbi örököse) Kőhalmi Ferenc szinte kényszeredett számonkéréseivel, bocsánatkérő hanghordozásával. Mintha elnézést kérne azért, hogy neki most legnagyobb sajnálatára muszáj a kedves főszerkesztő asszonyt megdorgálnia és igazoló jelentést írat-

tatnia vele, mert hivatalból erre van kötelezve, úgyhogy most ő úgy fog tenni, mintha szigorúan leteremtene a főszerkesztő asszonyt, még prémiumát is megvonja, a főszerkesztő asszony viszont legyen olyan kedves úgy tenni, mintha belátná hibáját és ígérje meg, hogy a jövőben ilyesmi nem fog előfordulni. Efféle skrupulusai a pártállami tisztségviselők idősebb nemzedékének nem voltak.

Első esetben egy egész lapszám (az új főszerkesztő szerkesztési koncepciója) képezi a feddés és számonkérés tárgyát, a második és harmadik esetben konkrétan egy-egy írás, illetve összeállítás esik kifogás alá, melyeknek szerzői valamilyen „érzékeny” (többé-kevésbé elhallgatott, tabuizált) történelmi témát – egyik a háborús bűnösök 1945 utáni pereit, a másik, a II. magyar hadsereg 1943-as doni katasztrófáját – tárgyalja a róluk készült korabeli dokumentumfilmeket elemezve, de a hivatalos narratívától eltérően vagy azzal ellentétesen.

A főszerkesztő első – 1980-as – ideológiai „vád alá helyezése” és elszámoltatása mind módját, mind hangnemét, mind következményét tekintve meglehetősen eltér a későbbi kettőtől. Túl a konkrét hatalmi játszmákon és a miniszterhelyettes – Tóth Dezső – személyes habitusán, az egész informális *fegyelmi eljárás* lefolytatása mintha csak arra szolgálna, hogy a főszer-

kesztőként újonc Létay Verát, aki még nem „ismeri a dörgést”, és nem is párttag – 1980-ban az új *Filmvilág* még csak első teljes évfolyamán volt túl – észre térítsék: megértessék vele, nem azért kapta a főszerkesztői megbízatást, hogy *jó lapot*, hanem hogy kultúrpolitikailag *helyes lapot* csináljon. A „főszerkesztő-újonc” amolyan pártállami beavatási dreszszúrája volt ez, hogy megtanulja a pártállam ideológiai irányítása alá rendelt sajtó móresét, mielőtt még – ne adj’isten – túl messzire menne, és elhinné, hogy olyan lapot csinálhat, amilyenhez kedve van, vagy amilyet – elképzelése és legjobb tudása szerint – a filmes szakma és a lap húszezres olvasóközönsége elvár tőle. A dokumentumokból kitűnik, hogy Tóth Dezső a minisztériumi számonkérésre berendelt főszerkesztővel folytatott beszélgetésben nem a lap egyik vagy másik publikációját „nehezményezte”, hanem egy egész szám – tulajdonképpen maga a lap – szerkesztési koncepcióját, mint amely – a „nem támogatott”, legjobb esetben is csak „tűrt” „extremitások” halmozásával (Bódy Gábor *Psyché*-filmje, Latinovits öngyilkossága, *Őrültk nők ketrece* és a homoszexualitás témája) – szembe megy a kultúrpolitika irányvonalával. Nem *utolsó*, hanem *első figyelmeztetés* volt ez: mihez tartás végett. A pártonkívüli, nem egészen a megszokott módon a lap élére került (szerkesz-

tőtársai beszéltek rá, hogy vállalja a főszerkesztőséget, a hatalom pedig – „hátha beválik” alapon – ráütötte erre a spontán jelölésre a pecsétet) politikailag „éretlennék” vagy „kiforratlannak” tekintett, ráadásul női főszerkesztő minisztériumba rendelésével és igazoló jelentés írására kötelezésével meg akarták mutatni neki, hol a főszerkesztői szuverenitás határa. Mire a főszerkesztő, úgy téve, mintha nem egészen értené, miről lenne szó, mit akarnak itt tőle, szelíden megfordította a beavatási szertartást és egy gyogyepedagógus türelmével „beavatta” a miniszterhelyettest a filmlapcsinálás nehézségeibe: tudja, kedves Tóth elvtárs – innentől szó szerint idézem – „az újjáalakult *Filmvilágnak* az a szerkesztési gyakorlata, hogy a közvéleményben feltehetően széleskörű vitákat keltő műveknek a szokásosnál bővebb teret szentel, megszólaltatva ellentétes véleményeket is.” De egy ponton még ennél is messzebbre ment a lapcsinálás csínjáról-bínjáról mit sem tudó, nehézfejű „miniszterhelyettes elvtárs” felvilágosításában: tudja, mi itt „úgy gondoltuk, hogy az embereket ténylegesen foglalkoztató kérdésekről érdemes felnőtt módra, nyíltan beszélni, még az úgynevezett kényes témák esetében is, megfosztva ezáltal azokat a »kényesség« kétes vonzerejétől.” És ezután jön pimasz mosollyal a kegyelemdőfés: „Ebben a törekvésünkben bátorítást

véltünk kiolvasni Pártunk központi irányvonalából, amely minden területen őszintén és nyíltan néz szembe a valóság tényeivel.” Kihangosítva a sorok közt bujkáló gúnyt: „Hogyan? Hát talán a miniszterhelyettes elvtárs nem ismeri a Párt »központi irányvonalát«? Nem akar »minden területen őszintén és nyíltan szembenézni a valóság tényeivel«? Netán új »központi irányvonala« lenne a pártnak, amiről még nem értesültünk?, félreértettük a régit, mikor »törekvéseink bátorítását véltük kiolvasni belőle«?” Imponáló az a stilisztikai könnyedség, ahogyan az igazoló jelentés írója egymás után hajol el az ideológiai vádak feléje lött nyilai elől, kitarva a megújult lap koncepciója mellett, egyben világosan jelezve: *nála hol húzódik a határ*, hogy – kissé karikírozva az igazoló jelentés üzenetét – „*mi nem T. D. elvtársnak, hanem az olvasóknak akarunk lapot csinálni*”. Védekezését és ebből indított ellentámadását olyan megéjtő naivitással, finom humorral, nem-sértő modorban adja elő, hogy a hatalom embere nem tud mit kezdeni vele azonkívül, hogy dohogva „nem kielégítőnek” nevezi. De azért, hogy övé legyen a végső szó, útravalóként evvel az ideológiai „nеше-semmi-fogd-meg-jól”-lál látja el: „felhívom a figyelmét arra, hogy a lap szerkesztése során nemcsak annak elkerülésére kell törekednie, hogy nem-kívánatos cikkek egy-egy

számban történő »összefutása« hamis hiedelmet keltsen a szerkesztés koncepcióját illetően, hanem magát ezt a koncepciót – azaz a realista filmművészet támogatását, a filmművészet és a közönség kapcsolata erősítését – kell olyan következetességgel érvényre juttatni, ami szükségképpen kizárja az ilyenfajta egybeeséseket.”

Efféle, már a maga idején, 1980-ban is anakronisztikus – egy lap koncepcióját, a követendő művészeti irányvonalat előíró – ideológiai támadással a *Filmvilágnak* többé nem kellett szembenéznie, annál inkább a politikai publikációs határok megsértésének vádjával.

A másik két igazoló jelentés középpontjában két dokumentumfilm, pontosabban két hozzájuk kapcsolódó, a filmek mondanivalóját elemző, továbbgondoló publikáció áll. Mind a szóban forgó dokumentumfilmek, mind a róluk szóló írások – így vagy úgy – a második világháború traumáját követő össz-európai „nagy csönd” – a társadalmi elfojtás és elhallgatás – évtizedei után kialakuló újfajta *emlékezetkultúrával*, a *kommunikatív emlékezet*¹⁵ gyors térnyerésével és az önigazolás, az önfelmentés, önviktimizáció hazug társadalmi narratíváival szakító ’68-as nemzedék fellépésével függenek össze. Az „emlékezet-fordulat” az 1980-as évektől vette kezdetét a második világháborút egyszerre a „legyőzött”

és „felszabadított”, a „bűnös” és az „áldozat” ellentmondásos narratíváiban megélt országokban – Nyugat-Európában az NSZK-ban, Kelet-Európában pedig Magyarországon¹⁶. (Elég talán itt példaként az *oral history*-archívumok kiépülésére vagy olyan dokumentumfilmekre utalni, mint Sára Sándor 25 részes *Krónikája*, illetve *Pergőtüze* vagy Claude Lanzmann 1985-ben készült *Soája*). A *kommunikatív emlékezet* a közelmúlt eleven emlékezte, amely nem szilárdult még a kulturális emlékezet alakzatává, nem tárgyiasult-intézményesült a szóbeli és írásbeli hagyományokban, könyvekben, múzeumokban, emlékezhelyekben (*lieu de mémoire*), verbális és vizuális adathordozókban, hanem a generációk közötti érintkezésen, a túlélők – tanúk és utódok, áldozatok és tettesek – vallomásán és párbeszédén alapul. Sára Sándor *Krónikája* éppen ennek a – sok évtizedes *társadalmi* hallgatást és hivatalos tabuizálást megtörő – *kommunikatív emlékezetnek* vált nagyszabású, katartikus erejű dokumentumává, első *igaz és eleven* emlékművévé Magyarországon. Dokumentumfilmes módszere azért hatott elemi erővel a korabeli fiatal nemzedékre, mert a II. magyar hadsereg Don-kanyarban elszenvedett katasztrófális vereségét túlélő egykori szereplők – közlegények, tisztetek, munkaszolgálatosok – vallomásait nem illesztette semmiféle – sem

addigi, sem új – történelmi narratíva keretébe, kizárólag az egymás mellé helyezett vallomás-szólamokban megképződő hús-vér *emberi való-ságra* figyelt. Jellemző, hogy ő maga a filmben néma marad, nem kérdezi ki a kamera mögül vagy mellől, csak a kamera előtt beszélőre irányuló koncentrált figyelemben van jelen, ez a figyelem hívja elő a vallomásokat, így teszi kibeszélhetővé mindazt, amiről a film szereplői évtizedeken át hallgattak, nem tudtak vagy féltek beszélni: „én nem vagyok és sose voltam úgynevezett rákérdező vagy pláne felelősségre vonó típusú kérdező, legfeljebb figyelmes hallgató – mondta a film kapcsán egy vele készült *Filmvilág*-interjúban Sára. – Kérdezői magatartásom pofonegyszerű: úgy kellett tennem, mint akit rendkívüli mértékben érdekel mindaz, amit beszélgetőpartnerem – és mindig csakis és éppen ő – elmondhat. És annál is könnyebb volt »úgy tennem« – mert valóban rendkívül érdekelt.”¹⁷ Ez a módszere leginkább valamilyen „nem-dokumentarista” dokumentarizmusnak feltethető meg, amely a vallomások egymás mellé helyezésével egyetlen kórusban egyesíti a túlélőket és az odaveszetteket. Sára is kiemelte ennek az embersokaságnak a jelentőségét: „számomra a sok ember megnyilatkozása jelentette a többletet; menet közben jöttem rá, hogy ez a sokaság minőségileg is mást ered-

ményezhet. Amikor például tizenötön mesélik el, miképpen kell egy megfagyott lovat szakszerűen úgy feldarabolni, hogy az fogyasztható és tápláló legyen – és említhetnék más, ha tetszik, szürreális élményeket is –, szóval akkor az ember rájön, hogy *ami ebből az anyagból előáll, az talán már más minőség, mint a direkt dokumentum.*¹⁸

Ezzel a vallomások kórusában megképződött emberi valósággal nehéz volt mit kezdenie a hivatalos narratíván örökdő hatalomnak. Ezért nem is a filmet, hanem a filmről egyetemista fiatalokkal – a harmadik nemzedékkel – készített körinterjút kifogásolta („milyen szerkesztői meg gondolásból látott napvilágot a *Filmvilág* 1983/3. számában Tóth Pál Péter egyetemistákkal folytatott kerekasztal-beszélgetése, továbbá, hogy milyen szerkesztői megfontolás alapján engedett kinyomtatni a magyar állam és a Szovjetunió viszonyát pejoratív megvilágításba helyező részleteket” – így szól az igazoló jelentést kérő filmfőigazgató-helyettes Kőhalmi Ferenc felelősségre vonó kérdése). A főszerkesztői válasz lényegében a kommunikatív emlékezet természetét járja körül: „Amikor Tóth Pál Pétert az ELTE szociológiai tanszékének oktatóját fölkeríttem az egyetemistákkal folytatott kerekasztal-beszélgetés vezetésére, ezt abból a meg gondolásból tettem, hogy *lapunk mintegy dokumen-*

tálja az azóta felnőtt nemzedék fejében élő nézeteket, ezzel is nyomatékosítva meggyőződésünket, hogy a történelem mégoly ellentmondásosan tragikus kérdéseit sem lehet büntetlenül a szőnyeg alá söpörni, s a teljes igazságon alapuló, felnőttekhez méltó, érett történelmi tudat kialakítása nagy felelősséget ró mindannyiunkra, akik a legcsekélyebbet is tehetünk ezen a téren.” (Kiemelés – Sz.Á.)

A harmadik igazoló jelentés középpontjában is a kész, megmerevedett emlékezetpolitikai konstrukciókat – hivatalos narratívákat – felbomlasztó kommunikatív emlékezet, a nemzedékek közötti dialógus jogosultságának és társadalmi szükségességének megvédelmzése áll a magyar háborús bűnösök 1945-ös népbíróági pereit hagyományos történelmi-oknyomozó módszerrel feldolgozó dokumentumfilm, illetve a film történeti tényeit továbbgondoló Lengyel László-írás kapcsán: „...éppen életkorom, személyes elfoglaltságaim miatt is szenvedélyesen érdekel a népesség nagyobbik hányadát alkotó, háború után született nemzedék véleménye. Meggyőződésem, hogy számukra valóban csak a jogrend és a törvényesség folytonossága, a katartikus történelmi helyzetek őszinte elemzése teremtheti meg a biztonságérzet és a bizalom légkörét. Úgy vélem, történelmi tapasztalataink feldolgozása életkortól függetlenül is létező társadalmi

igény napjainkban, amely találkozik felelős politikai fórumaink törekvéseivel.”

Ennek a harmadik, 1985-ös igazoló jelentésnek a főszerkesztő mellett van egy „másodrendű vádlottja” is: az inkriminált írás szerzője, Lengyel László, aki felkérésemre vállalta, hogy e dokumentum tényével megküzdve megírja a maga tanúságtételét – vallomását – az esetről és az igazoló jelentések koráról. Létay Vera 1999-ben, a már idézett jubileumi interjújában így emlékezett vissza az esetre: „Lengyel László cikke miatt – amelyben többek között arról írt, hogy még a Szálasi-per esetében, gyilkosokkal, szörnyetegekkel szemben is jogilag korrekten kellett volna eljárni – visszavonták a Balázs Béla-díjamat. A minisztériumból már levélben értesítettek, hogy díjat kapok, amikor a cikk megjelenése után fölhívtak, mégsem. Aztán újra fölhívtak, mégis lesz díj. Erre kölcsönkértem egy tekintélyes fekete ruhát, mire újabb telefont kaptam: ne menjen az ünnepségre. A következő évben aztán megkaptam a díjat.”¹⁹

Létay Vera egész életében az ovidiusi *bene qui latuit, bene vixit*²⁰ életelvéhez tartotta magát. Talán nem tudta, de tette. Nem szeretett előtérben lenni, került minden feltűnést, utálta az interjú-helyzeteket, nem maradt utána sem önéletírás, sem életinterjú, sem

napló, föl sem merült benne, hogy efféle élet- és kordokumentumokat, amilyenek az igazoló jelentések, ő maga adjon közre. Az 1999-es interjú kivétel. Tudomásom szerint az egyetlen interjú, amit valaha is adott, akkor is csak azért, mert elkerülhetetlen volt, hogy a *Filmvilág* húszéves jubileumán az alapító-főszerkesztő megszólaljon. Egyedül ebben az interjújában hozta szóba – egy ezt firtató kérdésre válaszolva – a *Filmvilág* rendszerváltás előtti történetét, benne az igazoló jelentések írását is. Nem mintha oka lett volna szégyellni őket. Egyszerűen nem voltak fontosak számára. Már kényszerű megírásuk idején is komolytalannak tartotta a sajtó ellenőrzésének és elszámoltatásának ezt az iskolás módszerét. Kétségtelenül nem tekintette őket írói munkássága részének, főszerkesztői munkásságának azonban éppoly kétségtelenül részét képezik. Mindenesetre megőrizte őket, az utókorra bízva sorsukat.

Bármennyire tisztességesek és mai szemmel is vállalhatók ezek a „védőiratok”, nem az ellenállás hősi diskurzusa jegyében íródtak, elkerülhetetlenül rajtuk van a szabadságnélküliség korszakának pecsétje. Nem véletlen, hogy az elmúlt harminc évben a sok száz, talán sok ezer főszerkesztői igazoló jelentésből egy sem vált publikussá, jöllehet a pártállami sajtóirányítás fontos és jellem-

zó tartozékát képezik²¹. A rajtakapott „gondolatbűnöző” vagy a mentségét kereső ártatlan kis „nyilasmisi” szerepe, amelybe ebben a felállásban az igazoló jelentés szerzője kényszerült, nem éppen hősi szerep. Akkor sem, ha valaki olyan fölényesen, tartózkodóan, méltóságteljesen alakította, mint Létay Vera, elsősorban a lapot, a szerkesztőséget, az inkriminált írások szerzőit, és nem magát védve. A hősi szerep alkatiilag volt idegen tőle, de különösen viszolygott az „utólagos ellenállók” hősi pózokban tetszélésétől a rendszerváltás után. Túl sok rendszerváltást élt meg, túl sok önárulást és önhuzugságot látott és tapasztalt ahhoz, hogy megtudja különböztetni a póztalan igazi hősöket a pózoló hamisaktól. Az 1999-es interjújában arra a kérdésre válaszolva, „hogyan jöttek ki a hatalommal?”, ezt mondja: „Sok konfliktusunk volt, gyakran táncoltunk pengeélen. Többször megintettek minket, s igazoló jelentéseket kértek tőlünk. *De azért nem szeretném mártírnak feltüntetni magunkat. Igyekezünk azt írni, amit gondoltunk, de próbáltunk furfangosan fogalmazni, játszani a szavakkal, úgy kormányozni hajót, hogy minél közelebb menjünk a zátonyokhoz, s végül mégis sikerüljön két milliméterre elsiklani mellettük.*”²²

Igazoló jelentései híven tükrözik e szavait. Nem tudjuk, más kulturális folyóiratok főszerkesztőinek

korabeli igazoló jelentései mit tartalmaznak. Azt sem tudjuk, mi maradt meg a néhai szerkesztőségek archívumaiból (1989 után még a gazdátlanra vált könyvkiadói irattárakat is széthordták az egykori jelentéseik miatt feszengő lektorok²³), igazoló jelentések legjobb esetben a néhai főszerkesztők és szerkesztők magánarchívumaiban maradhattak meg felfedezésre és közreadásra váró kortörténeti kuriózumokként. Nem tudom, megvannak-e például a régi *Kortárs*, az *Új Írás*, a *Tiszatáj*, a *Forrás*, a *Jelenkor*, az *Alföld*, az *Új Forrás*, a Bíró Yvette-féle *Filmkultúra* korabeli archívumai, bennük az 1960-70-80-as évek főszerkesztői igazoló jelentéseivel. Csak a régi *Mozgó Világ* archívumának lelőhelyét ismerem: leváltott szerkesztői mentették meg, és ez idő szerint Reményi József Tamás, a lap főszerkesztő-helyettese (a *Mozgó Világ* szétverése után a *Filmvilág* szerkesztőségének is oszlopos tagja) őrzi.

Az igazoló jelentés mint a *magyarázkodás és mentegetődés* műfaja – megalázó műfaj. *Qui s'excuse – s'accuse*. Aki mentegetőzik, önmagát vádolja. Az évtizedek óta folyó levéltári-archívumi kutatások mind-egyáltalán nem terjedtek ki az igazoló jelentésekre, amelyekből pedig sok száz születhetett, s még ha nagyrészüknék azóta nyoma veszett is, vagy főszerkesztői hagyatékokban lappang, feltehetően a minisz-

tériumi, a megyei tanácsi apparátus, a KISZ, a Pártközpont levéltárba került anyagában meg kell lenniük. Érthető, ha a rendszerváltás utáni években a „könnyörtelen leleplező” népszerű szerepében nyilvánosság elé lépő kutatók a Történeti Levéltár „háromperhármas” – nagyrészt kutathatóvá vált – iratanyagában keresték izgatottan a kincset, ami nincs (vagy abban a pillanatban, hogy csillogó aranyként felmutatják, szürke hamuvá változik át), ahelyett, hogy a rendszer hivatalos iratainak – például az igazoló jelentéseknek – a fűrészpörában²⁴ kutakodtak volna, alapos, de különösebb médiafigyelmet aligha keltő szakmai tanulmányokban tárva fel az államszocialista kultúráirányítási rendszer mindennapi működését. Akármilyen titkokat tartogatnak is a mágnesszalagok, akármilyen titkosított iratállomány

válík is a jövőben kutathatóvá, az elmúlt évtizedek hozzáférhetővé vált irdatlan mennyiségű leleplező irodalma kiülte a várakozás feszültségét a közvéleményből, legalábbis nehéz elképzelni, milyen leleplezés okozhatna még megrázkódtatást, meglepetést, kétes értékű örömet olyan nyilvánosságban, amelynek üzemanyagává vált mindennek és mindenkinek minden lehetséges felületen egyfolytában zajló leleplezése. Úgy látszik, lassan rá lehet térti az államszocialista bürokrácia csak folyóméterekben mérhető, csüggesztően szürke, unalmas iratanyagának rendszeres kutatására, amely aligha fogja lázba hozni a közvéleményt²⁵, de amely nélkül az 1956 után *magyarrá gyúrt, taposott, szenvedett* szovjet típusú államszocializmus mentalitás- és társadalomtörténete megírhatatlan.

JEGYZETEK

1. In Pilinszky János: *Vallomás és dokumentum*. In Új Ember, 1969. május 4. Lásd még: *Publicisztikai írások* In <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000129&secId=0000011461> (Utolsó letöltés: 2021. 09. 22.)
2. U. o.
3. Pilinszky János: *A Szentírás margójára*. In Új Ember, 1969. július 6. Lásd még: *Publicisztikai írások* In <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000129&secId=0000011461> (Utolsó letöltés: 2021. 09. 22.)
4. A „legjobb” (a legkiemelkedőbb, legkiválóbb jelentésében) mint emberi művek és teljesítmények összehasonlításának jelzője természetesen vitatható. A legritkább esetben képződik – az adott korszakban vagy a kulturális emlékezetben – konszenzus az ilyen „ki a legjobb”, „mi a legjobb” körül. Először is „mihez

képest” legjobb? Mettől-meddig legjobb? Egyáltalán, mi az értelme az ilyen valakit vagy valamit „győztesnek nyilvánító” dicsérő jelzőnek? Mit akar mondani vele, aki mondja? A kor viszonyai között rendkívüli teljesítmény volt kiemelkedően jó kulturális lapot csinálni, és ha sikerült, akkor is rövid időre, valamely rendkívül kedvező, már-már kegyelmi kultúrpolitikai pillanatban. Ilyen pillanat volt 1979, a *Filmkultúra* új folyamának induló éve, amikor a „tisza lappal” indulás erőt adó dinamikája és egy filmlapnak az irodalom uralta folyóirat-struktúrában elfoglalt peremhelyzete (nem figyeltek annyira rá, mint az irodalmi lapokra) elegendő volt ahhoz, hogy – természetesen a Létay Vera vezette szerkesztőségi csapat maximalizmusával és perfekcionizmusával – kiemelkedő kulturális lap szülessen. Az 1960-as években pár évre, talán egy évtizedre is a *Valóság* lett ilyen „legjobb” kulturális folyóirat, ennél is rövidebb időre – szintén az 1960-as évek második felében – a Bíró Yvette-féle *Filmkultúra*. Egyetlen irodalmi folyóiratot sem tudnék mondani (talán az *Új Írás* pár évfolyamát kivéve a 60-as évek második feléből), amely elérte volna a szerkesztés minőségének és a szellemi intenzitásnak azt a fokát, amelyet ezek a nem-irodalmi lapok elértek. A vegyes műfajú *Mozgó Világ* a 80-as évek elején abban a pár évben, amely felszámolásáig jutott neki, a rá nehezedő folyamatos kultúrpolitikai és szerzői nyomás miatt (minden szabad, politikai és/vagy nemzedéki okokból máshol pub-

likálhatatlan írás ennek a lapnak a lélegzőnyílásához áramlott) nem emelkedhetett a legjobb kulturális lap rangjára, mert ez a hatalmas és heterogén kézirat-tömeg nem volt szellemileg egységes lappá szerkeszthető: a kor reprezentatív nemzedéki politikai és kulturális fóruma volt, de nem legjobb folyóirata.

5. A totális hatalomgyakorlás sztálini rendszerében *telefon és egyeduralom* oly mértékben összefonódtak, hogy Sztálint az 1930-as évektől csak „telefonos Dzsingisz kánként” („Dzsingisz han sz tyelefonom”) emlegették elvtársai. Sztálin ritka, villámcsapás-szerű „letelefonálásai” a hatalom egéből valósággal megrázkódtatták a korabeli értelmiségi közvéleményt: Mihail Bulgakovval és Borisz Paszternakkal folytatott telefonbeszélése körül egész legendárium képződött.
6. „A politika és a szerkesztőségek érintkezésének emblematisztikus formája volt a főszerkesztői értekezletek rendszere, amely vegyítette a számonkérés és dicséret, beavatás és utasítás motívumait. (...) Az előzetes és utólagos kontroll sajátos ötvözete volt a főszerkesztői értekezlet. (...) Az igazán súlyosnak tekintett ügyekben a sajtóirányítás addigra már bizonyosan lépett: odatelefonált a szerkesztőségbe, igazoló jelentést kért, amely feltárta a »hibás közlések« körülményeit, és felhasználhatók voltak a felelőség megállapítására is. Ám az értekezleteken is terítékre kerülhettek – ennek funkciója a pellengérré állítás, a hasonló hibáktól való elriasztás, avagy a tanulságok közkinccsé tétele volt.

A kevésbé súlyos és sürgős ügyek várhattak a következő főszerkesztői értekezletig. Ez a fajta számonkérés kifejezetten véletlenszerű és szubjektív jellegű maradt: az került be, amin fennakadt a sajtóirányítók szeme, illetve amit a különböző szervek és személyek az adott periódusban szóvá tettek. (...) A tilalmak rendszere azonban – főleg a fenti úgymond »biztos pontok« ellenére – mozgásban volt, így a főszerkesztői értekezlet a falak kitapogatásának is egyik fontos te-repe volt.” (Takács Róbert: *Beavatás, utasítás és számonkérés*. In 2000, 2011. 3. szám. Elektronikus változat: <http://ketezer.hu/2011/03/beavatas-utasitas-es-szamonkeres/> (Utolsó letöltés: 2021.06.11.)

7. Lásd erről bővebben: Takács Róbert: *Beavatás, utasítás és számonkérés*. I. m.
8. A tiltások intézményesítésének, kodifikálásának már pusztá felvetése a „konszolidáció rendszere” elleni támadásnak minősült, ami nemcsak a hatalom, de a kortárs írók és szerkesztők körében sem aratott osztatlan sikert, mint azt Eörsi István hozzászólásának fogadtatása mutatta az Írószövetség 1981 elején tartott közgyűlésén, melyben Eörsi – ironikusan – azt javasolta, hogy a „kézivezérés”, megfoghatatlan, személyfüggő „három T” helyett legyen inkább Magyarországon is lengyel mintára cenzúrahivatal, vagyis jobb lenne, ha a hatalom – személyi alkuk és bármikor visszavonható engedmények helyett – nyílttá tenné a cenzúrát, amit úgyis gyakorol.
9. *Időutazás – a Filmvilág 2019-ben. Beszélgetés Létay Verával*. In Nép-

szava, Szép Szó melléklet 1999. október 2. szombat, VI. lap. (Kiemelés – Sz.Á.) Elektronikus változat: <https://letayvera.hu/wp-content/uploads/2020/09/JUBILEUMI-BESZELGETES-LETAY-VERAVAL.1999..pdf> (Utolsó letöltés: 2021.11.10.)

10. „A korszakban – a Szovjetuniótól, Lengyelországtól eltérően – Magyarországon nem állítottak fel központi cenzúraszervet, a szerkesztőségekben nem ültek ott az állami cenzúra emberei, hogy nyomtatás előtt megsűrjék a cikkek, műsorok tartalmát. »Nem kívánunk semmiféle központi cenzúrát felállítani továbbra sem. A mi cenzoraink Önök. Nem csak cenzorok, de egyben cenzorok is. Van szocialista ország és van kapitalista ország, ahol másképp van berendezve, nálunk így van berendezve, hogy akik a párt és az állam megbízásából ilyen feladatokat vállalnak, azoknak ezt is vállalniuk kell« – jelentette ki Aczél György egy 1979-es főszerkesztői értekezleten.” (Takács Róbert, i. m.)
11. *Időutazás – a Filmvilág 2019-ben. Beszélgetés Létay Verával*. I. m.
12. Ennek a szerkesztőségi szolidaritásnak a meglétét mutatja, hogy itt nem jelentett senkiről senki semmit, legalábbis Kovács András Bálint, aki egyik kutatása kapcsán utána nézett ennek a Történeti Levéltárban, semmilyen ügynöki jelentést nem talált. Egyszer-egyszer Létay Verát is megkísértette a gondolat, hogy állampolgári vagy kutatói jogon kikérje a rá vonatkozó belügyi iratokat, de végül

- is felülkerekedett benne a viszolygás az egésztől.
13. *Időutazás – a Filmvilág 2019-ben. Beszélgetés Létay Verával.* I. m.
 14. Mihail Bahtyin: *Szobranjije szocsinyenyij.* 5. kötet, Moszkva, 1995. 66. Hasonlóképp vélekedik Paul Ricoeur is, amikor az erőszak retorikáját „a félelem, a harag, a sértett méltóság, az arcatlan dicsekvés nyelveként” jellemzi egyik előadásában (Paul Ricoeur: *Erőszak és nyelv.* In *Az ellenség neve.* Szerk.: Szabó Márton. Jászóveg Könyvek, 1998.125.)
 15. A kulturális emlékezet és a kommunikatív emlékezet megkülönböztetéséről lásd: Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantisz, 1999. 49–53.
 16. A „mai, nagyjából az 1970–1980-as évek fordulójától erőre kapó emlékezetkultúra alapja – írja K. Horváth Zsolt 2015-ban megjelent könyvében – a második világháború időszakához, s ezen belül is a népszerűtől, elterjedtebb nevén – bár teológiai tartalma miatt igen vitatható fogalomhoz – a holocausthoz kapcsolódik. Ezt 2015-ben leírni nagyon egyszerűnek tetszik, de ebben a könyvben arra a nagyon hosszú és fájdalmas folyamatra is szeretnék rámutatni, ahogyan létrejöttek a kortárs emlékezet gyakorlatai, rituáléi és fogalmai, melyek eltérnek az első világháborút követő szimbolikus folyamatoktól. 1914–1918 kortárs értelmezése továbbvitte (bár az ismeretlen katona sírjával át is formálta) a 19. századi hőskultuszt, 1945 után viszont a háború áldozatairól beszélünk, de nem ünneplünk hősöket.” (K. Horváth Zsolt: *Az emlékezet betegei.* Kijárat Kiadó, 2015. 10.) Lásd még erről: Aleida Assmann: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában.* Múlt és jövő, 2016.; *Transznacionális politika és a holokausztt emlékeztörténete* (Szerk.: Szász Anna Lujza, Zombory Máté). Befejezetlen Múlt, 2014.
 17. Zsugán István: *Fekete dobozaink. Beszélgetés Sára Sándorral.* In *Filmvilág,* 1982. 2. szám, 16–18.; Elektronikus változat: http://filmvilag.hu/xereses.frame.php?cikk_id=6662)
 18. U. o.
 19. *Időutazás – a Filmvilág 2019-ben. Beszélgetés Létay Verával.* I. m.
 20. [Crede mihi,] bene qui latuit bene vixit (Ovidius: *Tristia* 3, 4, 25). Ki jól rejtekezik, jól él (vagy: ki jól rejtőzködött, jó életet élt).
 21. Csupán a főszerkesztői értekezleteknek van némi nyoma a visszaemlékezésekben és az újabb kutatásokban (Lásd: Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok.* Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2004.) De a főszerkesztői értekezletek dokumentumai (gyorsírási jegyzőkönyv stb.) ugyancsak nem jelentek meg sehol (a visszaemlékezések ezeket nem pótolják). Lásd erről bővebben: Takács Róbert: *Beavatás, utasítás és számonkérés.* I. m.
 22. *Időutazás – a Filmvilág 2019-ben. Beszélgetés Létay Verával.* I. m.
 23. Egy másik fontos és árulkodó műfaj, amely jelentősen hozzájárulhatna a korszak kultúrpolitikájának rekonstruálásához, a könyvkiadói lektori jelentéseké (belső és a külső lektoroké egyaránt). Félő azonban, hogy ezekből nem sok maradt, annyi bizonyosan, amennyi a szerzőkhöz

került (ékezzóoló példája ennek a Kertész Imre *Sorstalanság* című regényéről írott korabeli Magvetős lektori jelentés, amelyet *Kudarc* című regényében fikcionalizált formában hozott nyilvánosságra nem sokkal később). Nem tudom, mi történt a rendszerváltással sajnálatos módon megszűnt Szépirodalmi Könyvkiadó archívumával, de azt tudom, hogy az akkor szintén a megszűnés határán táncoló Magvető Könyvkiadó lektorai hogyan hordták haza egykori lektori jelentéseiket az irattárból: szabad préda volt, mint annyi minden akkoriban. Hol van a többi könyvkiadó irattára? Hol a Művelődési Minisztériumé? Maradt-e ebből a hatalmas iratanyagból valami egyáltalán, és ha igen, hol van? A Történeti Levéltár anyagában?

24. Természetesen a „háromperhármas” iratállomány is azonnal fűrészporrá

válík, mihelyt nem a – mindig egyes személyekre irányuló – morális és/vagy piaci leleplezés szándékával, hanem az egész rendszer működési módját feltáró történeti elemzés és megismerés „unalmas”, bár nem kevésbé morális céljából kutatják, mint azt Szőnyei Tamás tette *Titkos írás – Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990* című alapművében (Noran Kiadó, 2012.).

25. Nem meglepő, hogy az első és mind-
ezidáig egyetlen minisztériumi iratokból összeállított válogatást sem fogadta izgatott érdeklődés, pedig a rendszerváltás kezdetén jelent meg Tóth Gyula jóvoltából, aki a Kiadói Főigazgatóság egykori munkatársaként magánarchívumába csempészte ki „hősiesen” az iratok egy részét. *Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból. 1961–1970.* (Szerk.: Tóth Gyula, Veres András).

© Fortepan, Schiffer Pál

Igazoló jelentések

FILMVILÁG 1980–1985

I

(1)

Budapest, 1980. december, 4.

Tóth Dezső
Miniszterhelyettes elvtárs
Művelődési Minisztérium Budapest

Igazoló jelentés

Hivatkozással Tóth Dezső elvtárrsal történt személyes megbeszélésünkre, amelynek során a miniszterhelyettes elvtárs rosszallását fejezte ki a Filmvilág 1980/12 számának néhány cikkével kapcsolatban, a következőket kívánom megjegyezni:

1. A Miniszterhelyettes elvtárs helytelenítette, hogy Bódy Gábor Psyché című filmjével szokatlanul nagy terjedelemben, s jelentőségét eképpen túlértékelve foglalkozott a Filmvilág.

Az újjáalakult Filmvilágnak szerkesztési gyakorlata, hogy a közvéleményben feltehetően széleskörű vitákat keltő műveknek a szokásosnál bővebb teret szentel, megszólaltatva ellentétes véleményeket is. Így történt ez például Jancsó Miklós Magyar rapszódia és Huszárik Zoltán Csontváry című filmjének esetében is. Ezt a célt próbálja szolgálni „Pro és kontra” rovatunk, amelynek profilját még mi sem tartjuk végleg kialakultnak. Mindenesetre igyekszünk itt a cikkeket úgy csoportosítani, hogy a különböző vélemények ellenére az összbenyomás nagy vonalakban a szerkesztőség álláspontját tükrözze.

Bódy Gábor Psychéje az 1980-as év sajtóságos filmeseménye, amelyet nagy hírverés előzött meg (főként Weöres Sándor irodalmi művének köszönhetően), s amely már csak a hatalmas anyagi ráfordítást illetően is, a jelenlegi magyar filmgyártás nagyszabású vállalkozásának ígért. Szerkesztőségünk a leközlött há-

rom cikkel e fokozott érdeklődésnek kívánt megfelelni.

Ugyanakkor szeretném felhívni a figyelmet, hogy mind Almási Miklós, mind Szigethy Gábor kritikája erős fenntartásokkal, mi több, Szigethy esetében kifejezett elutasítással fogadta Bódy jelentős tehetségre valló, ám vitatható filmjét, s csupán Császár István jegyzete fogta pártját a Psychének. Almási Miklós bírálata higgadt szintézist teremtett a szélsőséges vélemények között, ezért közzeltük a lapban vezető helyen.

2. A Miniszterhelyettes elvtárs kifogásolta, hogy Kelecsényi László Bűntudatunk természete című írása, amely a Latinovits-szindrómát elemzi, feleslegesen kavargat fel ismét a Latinovits Zoltán halála által kiváltott érzelmeket.

Szerkesztőségünk úgy vélte, hogy hasznos szolgálatot tesz, amikor segít őszintén és elemző módon szembenézni az objektíve létező mítoszokkal, megpróbál leásni azok gyökeréig, s a mítosz kisajátítóival és hamis értelmezőivel szemben igyekszik helyes irányba orientálni a közvéleményt. A cikk egyébként folytatása Kelecsényi László Nosztalgiaánk természete című írásának (Filmvilág 1980/4 szám), amely a Karády-mítosz társadalmi-tudati hátterét próbálja megvilágítani.

Úgy gondoltuk, hogy az embereket ténylegesen foglalkoztató kér-

désekről érdemes felnőtt módra, nyíltan beszélni, még az úgynevezett kényes témák esetében is, megfosztva ezáltal azokat a „kényesség” kétes vonzerejétől. Ebben a törekvésünkben bátorítást véltünk kiolvasni Pártunk központi irányvonalából, amely minden területen őszintén és nyíltan néz szembe a valóság tényeivel.

Lehet, hogy a Latinovits-cikkbe egy-két fogalmazásbeli pontatlanság is belecsúszott, az írás közzlése azonban – szándékunk szerint – a hamis gőzök és ködök eloszlásának konstruktív célját szolgálta.

3. A Miniszterhelyettes elvtárs nehezményezte az Őrültek-e az örült nők? című cikk közzlését is, amely a hasonneműek szerelmével foglalkozott a filmvásznon. (Az írás szerzője: Fáber András.) Szeretném hangsúlyozni, hogy a cikk szinte kivétel nélkül (ilyen kivétel Jancsó Miklós Magánbűnök, közerkölcsök című műve, amellyel annak idején a Népszabadság csaknem kolumnás cikkben foglalkozott) Magyarországon hivatalos forgalmazásban bemutatott filmekre hivatkozik, elsősorban olyan nagy művészek, mint Visconti, Pasolini, Fellini alkotásaira. Az örült nők ketrece pedig az 1980-as év egyik legnagyobb közönségsikere volt hazánkban. Minthogy a homoszexualitás évezredes témája a művészetnek, magától értetődőnek, sőt hasznosnak véltük, hogy nyíltan

szóljunk olyan témáról, amelyet az évezredek valláserkölcsei prűdéria, s a magyar keresztény kurzus gyakorlata tabunak nyilvánított. Szeretnék arra emlékeztetni, hogy ezzel a törekvésünkkel korántsem állunk egyedül szellemi közéletünkben, az újságokban, a megjelent könyvekben ennél borsosabb témákról is írnak, s ezek ma már nem keltenek közfelfűnést. A vitatott cikk nem propagálja a homoszexualitást, csupán árnyaltan és értően beszél egy olyan kérdésről, amelyről az emberek úgyis beszélnek. Legalábbis a bemutatott filmek kapcsán.

Egyébként egy-egy ilyen „érdekes” cikk közlésére azért is vállalkozunk, mert más irányú feladatunk a lap-remittenda csökkentése (ennek érdekében széleskörű megbeszélést kezdeményeztünk postai hírlapterjesztőkkel és hírlapárusokkal is), s nem szeretnénk, ha a folyóirat-árak növekedésével jelentősen szűkülne olvasótáborunk.

Az elmondottak ellenére el kell ismernem, hogy a Psyché-kritikák (a film jellegéből következő), a Latinovits-cikk és a filmművészetben ábrázolt homoszexualitásról közölt írás együttes hatásában az extrémítás felé sodorta a Filmvilág 1980/12. számát. Szeretném azonban hangsúlyozni: ez semmiféle tendenciát, szerkesztési koncepciót nem fejez ki, ez a tény a körülmények sajnálatos összejátásásából adódott. Nem

mentségűl, csupán magyarázatként mondom el, hogy a Filmvilág csaknem két és félhónapos szerkesztési-nyomdai átfutással készül, s egy olyan jellegű lapnál, ahol a munka természete megköveteli, hogy lépést tartsunk a havi filmbemutatókkal, a tervezett műsor legkisebb változása is felborítja egy-egy lapszám szerkezeti koncepcióját, s az indokolatlanul hosszú átfutási idő állandó artistamutatványokra kényszeríti szerkesztőségünket. Egy ilyen balszerencsés, hirtelen átcsoportosítás következtében került az eredeti tervtől eltérően, ugyanabba a számba a Bűntudatunk természete és az Őrültek-e az örült nők? című cikk. A politikai események gyors változása következtében gyakran megváltozott akusztikai közegben jelennek meg a politikai jellegű írások is az elfogadhatatlanul hosszú átfutási idő miatt, s félő, hogy ezek bizonyos esetekben szándékuktól eltérő értelmezést nyerhetnek.

Kérem a fentiek szíves figyelembevételét.

Eltvársi üdvözlettel:

/Létay Vera /

(2)

MŰVELŐDÉSI MINISZTERIUM
MINISZTERHELYETTES

Létay Vera elvtársnőnek,

a FILMVILÁG főszerkesztője
Budapest

Kedves Létay Elvtársnő!

1980. december 24-én kelt, nem kielégítő igazolójelentésével kapcsolatban felhívom a figyelmét arra, hogy a lap szerkesztése során nemcsak annak elkerülésére kell törekednie, hogy nem-kívánatos cikkek egy-egy számban történő „összefutása” hamis hiedelmet keltsen a szerkesztés koncepcióját illetően, hanem magát ezt a koncepciót – azaz a realista filmművészet támogatását, a filmművészet és a közönség kapcsolata erősítését – kell olyan következetességgel érvényre juttatni, ami szükségképpen kizárja az ilyenfajta egybeeséseket.

Budapest, 1981. január 20.

Eltvársi üdvözlettel:

/Tóth Dezső/

II

(1)

MŰVELŐDÉSI MINISZTERIUM
Postacím: 1884 Budapest, Pf. 1.
Telefon: 118-600, 125-090 –
Telex: 22-5935
Ügyiratszám: 35.217/83

Filmvilág Szerkesztősége
Létay Vera főszerkesztő elvtársnő
Budapest

Kedves Létay Elvtársnő!

Az 1983. március 18-án Szabó B. István főigazgató elvtárssal folytatott telefonbeszélgetésére hivatkozva tényszerű, írásos tájékoztatást kérek 1983. március 24-re arról, hogy Sára Sándor: Pergőtűz c. filmje kapcsán milyen szerkesztői megfontolásból látott napvilágot a Filmvilág 1983/3 számában Tóth Pál Péter egyetemistákkal folytatott kerekasztal-beszélgetése, továbbá, hogy milyen szerkesztői megfontolás alapján engedett kinyomtatni a magyar állam és a Szovjetunió viszonyát pejoratív megvilágításba helyező részleteket.

Budapest, 1983. március 22.

/Kőhalmi Ferenc /
Filmfőigazgató-helyettes

(2)

Budapest, 1983. március, 24.
MŰVELŐDÉSI MINISZTERIUM
Filmfőigazgatósága
Kőhalmi Ferenc
főigazgató-helyettes elvtárs
Budapest

Kedves Kőhalmi elvtárs!

Az 1983. március 18-án Szabó B. István főigazgató elvtárral folytatott telefonbeszélgetésre hivatkozva tényyszerű, írásbeli tájékoztatást kért arról, hogy Sára Sándor: Pergőtűz című filmje kapcsán

1./ Milyen szerkesztői megfontolásból látott napvilágot a Filmvilág 1983/3 számában Tóth Péter Pál egyetemistákkal folytatott kerekasztalbeszélgetése;

2./ Milyen szerkesztői megfontolás alapján engedtem kinyomtatni „a magyar állam és a Szovjetunió viszonyát pejoratív megvilágításba helyező részleteket”.

Kérdéseire a következőkben adom meg a választ.

1./ Az átalakult Filmvilág mindig is arra törekedett, és jelenleg is arra törekszik, hogy a magyar filmművészet alkotásait ne pusztán elszigetelt esztétikai produktumokként vizsgálja, hanem szembesítse a magyar valósággal, és ha erre a tárgyalt filmek tartalmuknál fogva módot ad-

nak, szociológiai megközelítéssel is elemzés alá vegye, s a műbíráló szűk szakmai köréből kilépve tágabb perspektívák közé helyezze azokat.

Úgy ítélem, hogy Sára Sándor Pergőtűz című filmje alkalmas erre a szerepre.

Mint valamennyien tudjuk, a 2. magyar hadsereg pusztulásának körülményeivel, Magyarország második világháborús szereplésének eme tragikus epizódjával a történelemkönyvek évtizedekig alig foglalkoztak, a szemtanúk elmenőben vannak, az azóta született és felnőtt fiatalok történelmi tudatában „nagyon homályos, érthetetlen, sztereotípiákon alapuló kép állt össze” ezzel kapcsolatban, ahogy a beszélgetésben résztvevő egyik egyetemista is mondta. Amikor Tóth Pál Pétert, az ELTE szociológiai tanszékének oktatóját fölkertem az egyetemistákkal folytatott kerekasztal-beszélgetés vezetésére, ezt abból a megfontolásból tettem, hogy lapunk mintegy dokumentálja az azóta felnőtt nemzedék fejében élő nézeteket, ezzel is nyomatékosítva meggyőződésünket, hogy a történelem mégoly ellentmondásosan tragikus kérdéseit sem lehet büntetlenül a szőnyeg alá söpörni, s a teljes igazságon alapuló, felnőttekhez méltó, érett történelmi tudat kialakítása nagy felelősséget ró mindannyiunkra, akik a legcsekélyebbet is tehetünk ezen a téren.

2./ A cikk egészének gondolatmenetét követve, nem hiszem, hogy a közöltek a magyar állam és a Szovjetunió viszonyát pejoratív megvilágításba helyeznék. A cikk egyértelműen mutat rá, hogy a magyar hadseregnek semmi keresnivalója nem volt a Donnál, s a Szovjetunió igazságos háborút folytatott a betolakodók ellen.

A telefonbeszélgetésben kifogásolt részletek: „Gyekinczki: Nagyon nagy kérdés az, hogy hogyan lehet biztosítani az azonosulást azzal a rendszerrel, amely deklarálta a legnagyobb barátjának a Szovjetuniót tartja, azt a Szovjetuniót, ahol 40 évvel ezelőtt a legtöbb magyar meghalt”. És lejjebb: „Emlékszem egy híradófilmre, amely már 45-ben készült, amikor a Gellért-hegyen a frontról hazatérő magyar katonák koszorúzták a szovjet hősök sírját. Én ezt egy olyan abszurd szituációnak, egy anynyira fonák helyzetnek fogom föl, hogy ez egyszerűen elképesztő.”

Szeretnék emlékeztetni arra, hogy ezek a mondatok arra a kérdésre adott válasz részleteit jelentik, amely kérdés így szólt:

„Mit tudunk azokról, arról a több százezer családról, amely a háború következtében csonka maradt?” A válaszoló azt próbálta érzékeltetni, hogy a csonkán maradt családok a korábbi politikai félrevezettség és az őket ért fájdalom hatására érzékenyek voltak, s erről az érzékeny-

ségről az akkori politikai vezetés nem vett tudomást.

A válaszoló egyetemista természetesen nem a szovjet hősök áldozatát vonja kétségbe.

Ugyanakkor sajnos el kell ismerem, mint ahogy azt Szabó B. István filmfőigazgató elvtárrsal folytatott telefonbeszélgetésben is megtettem, hogy a fölrott mondatok valóban ügyetlenül és árnyalatlanul vannak megfogalmazva, ezért félreértésre is alkalmat adhatnak. Ezt magam is szerkesztői hibának tartom.

Elvtársi üdvözléssel:

/Létay Vera/
főszerkesztő

III

(1)

Filmvilág szerkesztősége
Budapest, 1985. III. 21.
Budapest
Országház u. 20.
1014

Kózhalmi Ferenc
filmfőigazgató elvtársnak
Kulturális Minisztérium
Budapest

Igazoló jelentés

A Filmvilág 85/3. számában „Lezárt-e a per?” címmel Lengyel László

ló tollából megjelent „A magyar nép nevében” című, Róna Péter rendezte, a háborús bűnösök peréről szóló dokumentumfilmmel foglalkozó cikkkel kapcsolatban a következőket szeretném elmondani.

1. Az írás olyan jeleneteket elemez, olyan szövegrészekhez fűz reflexiókat, amelyek nem szerepelnek a film végleges változatában. A valóban kínos körülmény azzal magyarázható, hogy a Filmvilág több mint két hónapos nyomdai és szerkesztési átfutással készül, s ez a hátrány az aktualitásokkal, a havi mozibemutatókkal lépést tartani kívánó folyóirat esetében a munkát reménytelenül nehezíti (energiáink nagy részét a technikai körülményekkel folytatott harc, az idegölő szervezés köti le), s a szerkesztést nem egyszer – miként most is – a hazardjáték veszélyeinek teszi ki. Hogy a filmeket levetítsük, a felkért szerzőknek legyen idejük felkészülni, anyagot gyűjteni, kritikájukat megírni, nekünk a lapot megszerkeszteni, a nyomdának kinyomtatni, ehhez időre van szükség, közben esetleg változik a film, felcserélődnek a bemutatók. Ha pedig nem sikerül a filmet korán levetíteni, az történik, ami az ugyanebben a lapszámban megjelent, Szabó István „Redl ezredes” című filmjéről írott kritikámmal, amelyet akkor adtunk nyomdába, amikor még egyetlen kritikát sem közöltek a lapok a műről, és akkor jelenik meg,

amikor a bemutató már rég elveszítette aktualitását, és a kritikák minden csontot „lerágtak”.

Róna Péter rendező kérésünkre segítőkészen, minden bizonnyal jóhiszeműen, levetítette „A magyar nép nevében” akkori változatát – alkalomilag felkért kritikuskunk csak erről a látott filmről írhatott.

2. Lengyel László cikkének tartalmáról.

A Filmvilág olvasótáborát elsősorban fiatalok alkotják. A szerkesztés tudatos törekvése, hogy ehhez a korosztályhoz szóljon, s ennek megfelelően igyekezzünk az aggasztóan beszűkült középkorú kritikuskárda körét fiatalokkal kiszélesíteni. A kísérlet hol jobban, hol kevésbé sikerül.

A háborús bűnösök peréről szóló film kritikájának megírására szándékosan nem az ismert történészek egyikét kértük fel. Inkább az izgatott bennünket, hogyan látja ezt a kérdést a fiatal nemzedék egy tagja, akinek számára ezek az események a születése előtti könyv-történelem lapjait alkotják. Feltételezni, hogy a tettek elkövetőinek bűnösségét, az ítélet végső igazságosságát a cikkíró kétségbe vonja, nyilvánvaló abszurditás, ugyanakkor kikerülhetetlennek látszik, hogy egy mai fiatalember a történelmi tanulságokat saját élete felé meghosszabbítsa, a jogrend és a törvényesség egységes erkölcsi igényét hangsúlyozza, „a józan megfon-

tolás, az igényes elemzés, az évekre világitó párbeszéddek” fontosságára figyelmeztessen, s arra ösztökéljen, hogy „újrarendeljük a nemzeti megtévelyodások lehetőségét, egy lassú, láthatatlan elemekből épülő, erkölcsi torzulás társadalmi felelősségét”. Magam, sajnos ahhoz a generációhoz tartozom, amely személyes tapasztalatokat szerezhett a korszak mibenlétéről: kilencévesen, a gettóból szabadulva láttam a cikkben említett Oktogon-téri akasztottakat, mellettem anyám, karjában a pince földjén szült csecsemőjével, aki hazatérésünk után nemsokára éhen halt, apám és három testvére, nagyszüleim, anyám családja Auschwitzban pusztult el, stb., stb. Mindezt nem a melodramatikus hatáskeltés szándékával mondom el, csupán azért, hogy rávilágítsak: éppen életkorom, személyes elfogultságaim miatt is szenvedélyesen érdekel a népesség nagyobbik hányadát alkotó, háború után született nemzedék véleménye. Meggyőződésem, hogy számukra valóban csak a jogrend és a törvényesség folytonossága, a katarikus történelmi helyzetek őszinte elemzése teremtheti meg a biztonságérzet és a bizalom légkörét. Úgy vélem, történelmi tapasztalataink feldolgozása életkortól függetlenül is létező társadalmi igény napjainkban, amely találkozik felelős politikai fórumaink törekvéseivel.

Mellesleg szeretném felhívni a figyelmet, hogy Lengyel László „Le-

zárult-e a per?” című – a nemzedéki hiátusnak talán erősebben hangot adó – cikke része egy több anyagból komponált összeállításnak, amely csak együtt olvasva nyeri el a szándékolt politikai hangsúlyokat. A „Börtönbeszélgetések – Háborús bűnösök önmagukról” Lengyel László L.L. jelzéssel közölt bevezetőjével azt hiszem félreérthetetlenül mutatja a tömeggyilkosságokba torkolló, eszeveszett felelőtlenség, a klinikai értelemben is örültek kezébe került országvezetés bűnös képtelenségét.

Amennyiben nem ez a mondani-
való olvasható ki cikk-összeállításunkból, el kell ismernem, rosszul mértem fel a kinyomtatott szöveg hatását.

Tisztelettel:

Létay Vera
a Filmvilág főszerkesztője

(2)

MŰVELŐDÉSI MINISZTERIUM Film-
főigazgatóság
Létay Verának, a FILMVILÁG főszer-
kesztője
B u d a p e s t

Kedves Létay Vera!

Igazoló jelentését a Filmvilágban megjelent „A magyar nép nevében” című, Róna Péter rendezte film-

mel kapcsolatos cikk-összeállításról megkaptam.

Megjegyzéseit, amelyek a lap átfutási idejéből fakadó nehézségeit érintik, továbbá az összeállítás második részének az első rész hiányait és szemléleti hibáit ellensúlyozó voltát, valamint az idősebb korosztály eltérő felfogását a fiatalokú szerzőtől, a valósággal egybeesőnek érzem magam is.

De mindez nem menti Önt fel a létrejött hiba miatti szerkesztői felelősségtől. Egy fiatal szerző megteheti, hogy cikke egészét uralják a számára újdonságot jelentő kényes motívumok. De a főszerkesztő nem engedheti meg magának, hogy a háború utáni időszak egyik legdrámaibb pillanatában, amikor a magyar politikai vezetés a lehető leggyorsabban kívánta magát elhatárolni a fasizmus

bűneitől, ne ez a mozzanat legyen a témával, a 40. évfordulón foglalkozó cikk középpontjában.

Felelősnek tartom azért is, hogy a szerkesztőség munkatársaival, egy ilyen, témája és megjelenésének időpontja miatt politikai szempontból exponált cikk esetében nem ellenőriztette, hogy a cikk a végleges és elfogadott filmet idézi-e pontosan.

Ezek miatt a hibák miatt figyelmeztetem és intézkedni fogok, hogy prémiumát csökkentsem. Sajnálom, hogy szerkesztői munkájába ilyen hiba csúszott. Szükséges, hogy nagyobb figyelmet fordítson az ilyen típusú hibák elhárítására.

Budapest, 1985. március 22.

/Kőhalmi Ferenc/
filmfőigazgató

A szabadság szárnycsapása

Szilágyi Ákos átküldi a „Filmvilág-ügyemet” 1985 tavaszáról, benne Vera igazoló jelentését, Közhalmi filmfőigazgató elítélő határozatát, V. Bálint Éva feljelentő cikkét a Magyar Hírlapból¹ s végül az én levelemet Verához a Balázs Béla-díj elvétele kapcsán. S bár Ákos azt írja Létay-nekrológiájában, amit szintén elküldött, hogy ez az ügy volt a lap és Vera „legnagyobb ügye”, megvallom, hogy inkább tragikomikusnak érzem: vihar egy pohár vízben. Mégse feledjük, hogy ekkor már túl voltunk a *Mozgó Világ* és a *Tiszatáj* ügyein, ahol egész szerkesztőségeket oszlattak fel, és állt a harc az Írószövetségben. Végte ré a hatalom éppen kitüntetni akarta Létay Verát, és nem büntetni, ahogy Szilágyi Ákost, aki a szerkesztőség tagjaként felkért a cikkekre, ki is tüntette a József Attila-díjjal. A megosztott és bizonytalan hatalom kereste, hogy kivel tudna kiegyezni, miközben kiket kell büntetnie, melyik folyóiratot helyezi

az ellenséges, a tiltott, és melyiket a túrt vagy támogatott kategóriába.

A *Filmvilág* alighanem a túrt kategóriában volt, és az én ügyem kapcsán figyelmeztetni kívánták Létay Verát: ne lépjen át egy határt! Vera tisztességét és valljuk meg, ízlését és stílusát mutatja, hogy se a hatalomtól elvárt meghátrálásra, se szerzője denunciálására nem volt hajlandó, hanem kiállt a cikk és mellettem. Sajnálom, elvtársak, de a szerző ezt gondolja, és nálunk a gondolat szabad. Ez akkor és ott határátlépés volt. Azt üzenté: *nem vagyok a ti embe-
retek, hanem a magam, a lapom embere
vagyok! A lapom nem a párt, a hatalom
lapja, hanem a magyar és egyetemes
filmművészeté! És valóban az volt: au-
tonóm személyiség. Lapja egy autonóm
folyóirat.*

Már alig valamire emlékszem a népbíró-sági perekről készült dokumentumfilmből, csak a cellák és az akasztások szörnyű képei elevenednek meg előttem. Az én emlékeim

szerint az a néhány szó, egy vagy két mondat okozta az igazi botrányt, hogy a Szálasi és társai lakta cellák melletti cellában ült fogolyként az illegális kommunista Demény Pál, s a perek mintegy előkészületei a 49 utáni pereknek. Mivel Demény 1945–56-ig volt koncepciós perekben elítélve az ÁVO foglya, és még 1985-ben sem rehabilitálták, mert a Demény-frakció a párt egyik legkényesebb ügye volt, emlegetése fölért egy vádirattal. A feljelentők és ítélezők, mint látom, annyira óvatosak voltak, hogy Demény nevét le sem írták, ellenben azt az összehasonlítást tartották elfogadhatatlannak, ami a népbírósi pereket a rákosista perekkel hozta összefüggésbe. És mintha azzal akartak volna megvádolni engem és a szerkesztőséget, hogy menteni akarjuk a háborús bűnösöket, mert nem fogadtam el a népbírósi perek sommás ítéleteit. Innen egy lépés volt az antiszemizmus vádja, amit én bizony meg se hallottam. Nekem mindenki a Demény Pál pártügyét mondta.

Demény Pált véletlenül ekkor ismertem meg Bihari Mihály jóvoltából, aki meghívta az éppen megalakult Politológia tanszéki csoport egyik megbeszélésére – erre most Gombár Csaba is emlékezett –, ahol elbeszélte Kommunista Pártja születését, ellenálló tevékenységét, azt, hogyan mentette meg Péter Gábort, akinek ő adta a nevét, majd hogyan

tartóztatta le 1945-ben ugyanez a Péter Gábor és hogyan töltött évtizednyi időt különböző börtönökben. Majd cikkem megjelenése és a kitört botrány után, felhívott Demény lánya, Demény Vera, aki négy évet raboskodott a kistarcsai internálótáborban az apja miatt, együtt Rajk Júliával, Donáthné Bozóky Évával és más elítéltek hozzátartozóival, és meghívott magukhoz. Együtt lakott az édesapjával egy kopott öreg lakásban, valahol a Szív, vagy a Vörösmarty utcában. Feljártam hozzájuk hétről-hétre, hallgattam a kisöreget, ezt a tisztaszívú, remek kis embert és a lányát, aki méltó társa, „hasonmás” volt Rajk Júliának, Vásárhelyi feleségének, Donáth feleségének vagy Göncz Zsuzsának.

Amikor magam elé idézem őket, felrémlik egy beszélgetés apa és lánya között. Egy alkalommal, hogy miért és hogyan, azt már nem tudom, de szóba került Lakos Sándor és testvére, Éva. Pali bácsi kapva kapott a dolgon, mivel a „Demény okmányhamisító gyár”, ahogy ő a pártja keresztleveleket, svéd, svájci és más védettségi papírokat hamisító 1944-es nyomdáját hívta, a Lakos testvérek papírjait ők készítették. Megvetéssel beszélt Alexről, de amikor én becsüléssel szoltam Lakos Éváról, váratlan elhallgatott. – Mondja csak el neki, apuka! – mondta Vera. – Nem tudom már hányadik kihallgatásom volt Péter

Gábornál – kezdett bele Demény –, és akkor látom, hogy új, és nekem ismerős gyorsírója van. Hátról láttam, árnyékban, mintha rejtőzködött volna, de a vékonyka nyakáról és a fejtartásáról ráismertem, s amikor Péter Gábor valamiért kiment, odaszóltam: – Évike, te vagy? Úgy örülök, hogy túlélted! Na, erre elkezdett sírni, láttam, reszketett a válla. Így én is elsírtam magamat, annyira sajnáltam. – Ugyan már, apuka, mit sajnált, kit sajnált – vágta rá Demény Vera keserűen –, hiszen ezek az Évikék és Jolikák ott ültek, s látták, hallották, hogyan vádolják képtelenségekkel az elvtársaikat, aztán ütik-verik őket, fal felé fordítva állítják huszonnégy órát! Ezek a lányok szakítottak meg velünk minden kapcsolatot, jelentettek fel minket, a korábbi barátnőiket, akikről tudhatták, hogy egyetlen bűnünk, ki volt az apánk, a férjünk vagy a gyerekünk.

Nemigen mertem megszólalni Lakos Éva védelmében, akiről tudtam, hogy mélyen megbánta, amit 1945 és 1953 között az államvédelemnél tett vagy nem tett. Akit aztán sajátjai tartóztattak le 1953 januárjában. S aki számomra az igazi bűnbánó kommunistát személyesítette meg, védelmezett engem a Pénzügyminisztérium személyzetiseként. Rég volt, igaz se volt.

Az öregnek, szegénynek, az volt a hite, hogy az én cikkemmel elin-

dult a társadalmi rehabilitálásának a korszaka, a fiatalok végre az „igazi kommunisták” felé fordulnak, Vera hiába próbálta csillapítani ezeket a reményeit. Végül némiképp megvalósult Demény Pál álma, szocialista képviselő lett a rendszerváltáskor, és a parlamenti padjában halt meg 1991 januárjában. Örülök, hogy megkaptam a Demény Pál-díjat, bár ma a kutya se tudja, hogy ki is az a Demény Pál.

Visszatérve a *Filmvilág*-ügyre, egyértelmű, hogy az „ifjú szerző”, már-már én, nem voltam senki és semmi, a kulturális életben nem számítottam, aki valaki volt, az Létay Vera. Igazi hibája, hogy engem kért fel egy 1945 évfordulóját ünneplő egyik cikk megírására. Szerencsétlenségére, az ünnepi számokat jobban ellenőrizték. A szerző rossz megválasztása és cikkének cenzúrázatlansága eredményezte az elítélését. Velem nem volt mit kezdeni. Jellemző módon ez végigkísért a Kádár-rendszerben, hogy a hatalom, s valljuk meg, a kulturális és tudományos elit sem tudott valakit elhelyezni a térképén, aki egy közgazdasági intézetben dolgozik, de szociológiai és történeti cikkeket vagy irodalomkritikákat ír a *Valóság*ba, a *Kortárs*ba vagy a *Világosság*ba. Igazán mégis 1985-ben kellett a hatalomnak észrevennie, amikor 85 júniusában meghívást kaptam, és ott voltam, hozzászóltam az ellenzéki csoportok képviselőinek

monori „csúcstalálkozóján”. Mivel csak 45-en voltunk, ekkortól bekerülhettem a fekete könyvükbe.

Visszatekintve úgy látom, hogy Létay Vera igazoló jelentésében ügyesen és egyben tisztességesen védekezett. Mai szemmel már látom, hogy nemcsak engem és a lapot, illetve önmagát kellett védenie, de a dokumentumfilmet és annak rendezőjét, Róna Pétert is. Mivel cikkemben nyíltan kiírtam, hogy a Szálasi cellájával egy folyosón ült Demény Pál, és az éber hatalmasok megnézve a filmet, ezt nem látták benne, el se tudták képzelni, hogy mi történt. Az én képzeletem és a valóság ültette Deményt az ávó pincéjébe, de ezt nem a filmben láttam, mert erről a film rendezője se tudott, és természetesen felvétel se készült. Vera vagy maga se tudta, hogy honnan került a börtönbe és a cikkbe Demény, vagy azt hitte, hogy én egy vágtatlan másolatot láttam, azzal védte a rendezőt, hogy a párt kimondhatatlan nevű foglyát kivágta a filmből, így az ártatlan nézőt nem fertőzheti az eretnokség.

Közelebbről belegondolva az 1985-ös tavasz eseményeibe, szélesebb összefüggésbe helyezve a *Filmvilág*-ügyet, érzékelnünk kell, hogy sorsdöntő hónapok, hetek, napok voltak ezek nemcsak Magyarországon, de az egész szovjet tömb, és ennek révén a világ egésze szempontjából. Amit akkor nem tudhattunk, de ma

már tudunk, hogy Csernyenko halála, majd Mihail Gorbacsov szovjet pártfőtitkárrá választása 1985. március 10-én világtörténelmi fordulatot hozott. Ettől kezdve vigyázó szemeinket Moszkvára kellett volna vessük, de elismerem, hogy én csak két év múlva kezdtem gyanítani, hogy Gorbacsov érdemi változást hozhat.

Itthon, 1985. március 25-e és 28-a között rendezték az MSZMP XIII. kongresszusát, amely a végzetét jelentette. Már a 84. decemberében megjelent kongresszusi tézisek megmutatták nemcsak az elszánt reformközgazdászoknak, hanem valamennyi józanul gondolkodó gazdaságpolitikusnak, így a Lázár-kormány tagjainak, Faluvégi tervhivatali elnöknek, Hetényi pénzügyminiszternek, Marjai miniszterelnökhelyettesnek, Tímár MNB-elnöknek és apparátusaiknak is, hogy a kádári pártvezetés által kikényszerített dinamizálás halálra ítéli a gazdaságot. A kongresszus személyi döntései ugyancsak katasztrofálisak voltak, mind a pártban, mind a kormányban. Aczélnak mennie kellett KB-titkári pozíciójából, Havasi Ferenc gazdasági titkár, bár mindenbe belement, elveszítette helyettesi szerepét, és többé-kevésbé döntés született arról is, hogy a Lázár-kormány válságkezelését tekinti Kádár hibásnak, ezért e megszorító kormány tagjainak mennie kell.

Csak arra kaptak lehetőséget, hogy eddigi politikájukkal ellentétes folyamatok elindításánál kényszerűen jelen legyenek. Berecz János KB-titkárrá lett, és Grósz Károly az erős budapesti titkári pozíciót kapta. Ezzel többé-kevésbé megindult az utódlási harc Kádár János helyéért.

1985 tavaszán a távozó, de még mindig PB-tag, és Kádárra személyesen befolyást gyakorló Aczél, az ideológiai fő veszélyt a nacionalizmus előretörésében látta. Mivel 1986-tól többször beszélgettem vele, így megértettem, hogy miért. Alapvető magyarázata az volt, hogy minden gazdasági válság a húszas évek óta a nacionalizmust, az antiszemitizmust erősíti, és Aczél, Kádárral ellentétben elfogadta, hogy súlyos válság van. – Nézze meg, mi történik Ceaușescu Romániájában vagy Husák Csehszlovákiájában. De a keletnémet elvtársakból is előbújta a porosz. Mondjon akármit, a lengyel Szolidaritás is nacionalista, kereszttel és himnusszal. És nálunk is itt vannak ezek a nemzetféltők.

A második oka a Berecz, és részben Grósz előretöréséből származó félelem és féltékenység volt. Pozsgayt nem vette igazán komolyan, de kiszámíthatatlannak tartotta, ami mindig veszélyt jelent. Tartott az MSZMP nemzeti kommunistává változásától. A kongresszuson ezt mondta „búcsúbeszédében”: „A »mai magyarok« cselekvő hazafi-

ságából semennyi sem lehet sok, de a nacionalizmusból bármilyen kevés is sok. Mert a nacionalizmus a nemzeti lét kérdéseire adott korlátolt, szűk látókörű, veszedelmes válasz.” Pontosan érezte, sőt, el is túlozta a vele szemben megnyilvánuló gyűlöletet. Tartott a Lázár-kormány bukásától, nagyon jó, támogató kapcsolatban állt Hetényivel, Faluvégivel, Tímárral. Folyamatos utóvédharcokat folytatott a pártban és a kormányban, régi embereit használva.

Nem sejtette, hogy mennyire közel van az a pillanat, amitől egész eddigi pályáján tartott: egy népi-urbanus megbékélés a hatalom körén kívül, annak ellenében. A hetvenes évek közepéig-végéig sikeresen hozta össze a „nagy öregekkel” – Illyés, Németh, Déry stb. – a fehér asztal mellett, a hatalom körén belüli tartós megállapodásokat, ennek azonban véget vetett a nagy öregek eltűnése, és hogy nem tudta hálójába keríteni se a középnemzedéket, se a fiatalokat. De képes volt arra, hogy megakadályozza a népiek és az urbanusok bármiféle tartós együttműködését a mézesmadzag-furkósbot politika alkalmazásával, legyen szó a Charta '77-ről vagy a Bibó Emlékkönyvről. Csakhogy '84 őszétől, az ellenreform hullámban már nem volt méze a madzagra, és erős embere a bunkósbot emelgetésére. Nem tagadhatta se magának, se kifelé, hogy a „hivatali reformkorszak”, a

jozefinizmus időszaka átmenetileg, talán végleg lezárult, hogy Donáth Ferenc igazolódott, amikor találkozójukon azt mondta neki, hogy *reformokat nem lehet reformerek nélkül csinálni*. És még inkább igaza volt Donáthnak abban, hogy türelmesen, hónapról-hónapra egyeztetve összehozta az ellenzékiek titkos találkozóját, vagyis a népiek és az urbánus ellenzékiek, az ötvenhatosokkal és a reformközgazdászokkal együtt beszélgettek, vitáztak '85 júniusában Monoron a kempingben. Ez már egy Aczélon és Kádáron kívüli világ kezdete volt. Igaz, mindössze két évig tartott.

A *Filmvilág*-ügyben a nacionalista veszélyt (is) jelenthettem, ami tökéletes félreértése volt mind a cikkemnek, mind a személyemnek.

Félek, hogy Vera nemcsak a hatalmasok haragját vonta magára a cikkért, hanem az antiszemitizmus gyanúját ekkor nagyon is tápláló társasági körökét is. V. Bálint Éva engem nyilasmentéssel vádoló cikke, amelyet én észre se vettem, arra utal, hogy a cikk és a lap akarva-akaratlan bekerült a népies-urbánus harc örvényei közé. Érthető tehát, hogy Létay Vera szükségesnek tartotta magát védeni az antiszemitizmus vádja ellen, s kimondani a maga zsidóságát, gettó-gyerekségét és ennek minden szenvedését. Egész személyiségét, emberi sorsát vetette a hatalommal szembe. Jel-

lemző, hogy nekem soha egyetlen szóval se utalt erre, csak most a halála után tudtam meg, hogy zsidó gyökerei voltak.

Nem emlékeztem a Verának írt levelemre sem, sőt, a levélírás tényéről is elfeledkeztem. Annyi minden volt akkoriban, hogy bizony kiment a fejemből. Most, hogy Ákos átküldte az ide másolt levelet, némileg büszke vagyok rá. Amit akkor 34 évesen írtam, ma se írnám másként:

Kedves Létay Vera!

Elnézését kérem, hogy félig ismeretlenül levelemmel zavarom, de nem tudtam megállni, hogy ne írjak. Olvasom a Balázs Béla-díjasok névsorát és belémhasít, hogy milyen súlyos anyagi és erkölcsi veszteség érte. De talán nem írom helyesen. Erkölcsi veszteség nem Önt, hanem azt a kormányzatot érte, amely szegyenletes módon megvonta a díjat. Helyreütni a sérelmet lehetetlen. Mégis Ön állhat emelt fővel: kitűnő lapot szerkeszt, méltán büszke lehet rá. Éppen ezért engedje meg, hogy gratuláljak láthatatlan, de sokkal fontosabb kitüntetéséhez, amelyet egyetlen hatalom sem vonhat meg, és amit a lap őszinte, gerinces és tiszta szerkesztéséért az olvasóktól és a tisztelőktől kap.

Hálás tisztelettel üdvözlí:

Lengyel László

Bp. 1985. ápr. 2.

Biztosan felhívott megköszönni a leveletemet, biztosan kedves volt, sőt, gyöngéd, ahogy velem a későbbiekben is mindig, de erre a beszélgetésre se emlékszem. Már azt se tudom, hogy utána mikor és miről írtam a következő cikkemet a *Filmvilágnak*, elsodorta a rendszerváltás zűrzavara. Valamikor 90-ben kellett megkeresnie Létay Verának a *Filmvilág Alapítvány* ügyében, és kérnie, hogy legyenek az Alapítvány elnöke. Csak azt tudom, hogy a kuratórium tagja volt Jancsó Miklós, Bereményi Géza és Szilágyi Ákos, másokra nem emlékszem. Tudom, hogy ez az Alapítvány előbb jött létre, mint a filmes nagy alapítvány, amelyben a Játékfilmes kuratórium elnökének kértek, mert Verával beszélgettünk az összeférhetetlenségről. Két évtizeden át voltam az Alapítvány elnöke.

Sajnálom, de Vera nem tette rám a filmszínésznőkkel vetekedő bombanő benyomását², igaz, hogy közelebből ötvenöt évesen ismertem meg. Minden volt számomra, csak nagy nő nem, erős önsúllyal és tekintéllyel, méltósággal és belső szenvedéssel, mint amilyenek például Nemes Nagy Ágnes, Polcz Alaine-t, Csehák Juditot, Ruttkai Évát láttam, inkább éreztem könnyed, szeleverdi, repdeső, színes madárka-nőnek. Vagy a tavak, folyók, tengerek fölött kitárt szárnyú sirálynak. Stendhal, Proust és Tolsztoj a Nemes Nagy Ágnesekből, Polcz Alaineiből és Cse-

hák Juditokból formálták és Ruttkai Évával játszották volna el Mme de Chasteller-t és Sanseverina hercegnét, Guermantes hercegnőt és Anna Kareninát, akik akkor is a szalon közepén vannak, ha csak az ajtóban állnak, vagy nincsenek is a szalonban, akiknek akarva-akaratlan minden mozdulatát, szavát őrizzük, miként hulló tárgyakat a föld.

A nagy színpadon Vera mellékszereplő volt, de főszerepeket játszhatott a kamaraszínpadon. Mme d'Hocquincourt szerepét a Lucien Leuwenből, Mme Arnoux-ét Flaubert *Érzelmei iskolájából* és persze Csehov-hősnőket, ha nem a nagyszínpadon játsszák őket. A *Filmvilág* „kisszalonjában” csodálatosan adta a beszélgetéseket, gesztusokat finoman szabályozó, a férfiak nagyszájú dicsekvését, versengését helyére tevő, ámuló és gunyoros háziaszszonyt. A finom csendjeire és a szívből jövő kacagásaira emlékszem. Látom magam előtt, ahogy ezekkel Jancsó Miklósból újabb és újabb történeteket varázsol elő, amelyek egyszerre Mikszáth-anekdoták vagy Esterházy-szövegek és ugyanakkor képi filmötletek. A sáncai mögé vonult Bereményi itt ad át néhány szóval felvázolt, megírt-megíratlan Cseh Tamás-dalszövegeket és -történeteket a Kazár birodalomról. Létay Vera nemcsak a cikkekben látta meg szerkesztőként, hogy a szerzőből mennyit lehet kihozni, és a cik-

keket hogyan kell az adott számban párosítani, hogy egy teljesen új, más szöveg- és képfolyam jöjjön ki belőle, hanem a *Filmvilág*-„szalon” beszélgetéseit is megkomponálta.

Budapesten akkor se volt, s azóta sincs nő-vezette szalon, vagy legalábbis én nem tudok róla. Lehet, hogy utoljára Polacsek mama, vagyis a Polányi fiúk, Károly és Mihály anyjának volt szalonja, vagy Vágó Mártának kísérlete a *Szép szóval* a lakásán. Méreinek és Levendelnek volt szalonja. A Kádár-korban is férfiak ittak vagy kártyáztak, s ma is férfiak

komorlanak vagy röhincselnek szerkesztőségi értekezleteken, legyen az kávézóban vagy kopott lakásokban. Pedig milyen más, ha egy nő, különösen, ha egy szép és okos nő mérleget, egyensúlyoz, terel finoman a társaságban.

Tudott valamit a szabadságról egy nem szabad világban. Érzett valamit egy fiatal hajnalból egy alkonyuló társadalomban. Szeretni való volt. Szeretni tudott. „s ha betódul a kupola alá / a szabadság tudása / Istenem eltöltesz-e majd / mint sirályt a szárnyacsapása?” Eltöltötte.

JEGYZETEK

1. „A *Filmvilág* egyik szerzője *A magyar nép nevében* című dokumentumfilm elemzése kapcsán (rendező Róna Péter) úgy véli, hogy a közvélemény azért nem foglalkozik a nyilas perekkel és a háborús bűnösök pereivel, mert ezeket időben igen gyorsan új perek követték. »...Lehet, hogy azért nem kérdez rá senki a háborús főbűnösök perére, mert még nem tisztázta magát a nemzet, amikor már újabb bűnök készültek«. Lengyel cikkében elidőz a börtönben ülő Szálasi alakjánál, és írásában Vas Zoltán naplójából idéz: »Mintha más nyelven beszélt volna magyarul, mint ahogy én«. Lengyel felteszi a kérdést: vajon Szálasi egy fordított látogatás esetén értette volna Vas Zoltán nyelvét, a másik magyart? Úgy érzem, itt néhány mondat erejéig ki kell lépnem a

folyóirat-ismertetés megszokott menetéből, amelynek nem az értékelés a fő szerepe. Azt gondolom ugyanis, hogy Lengyel cikkében olyan csúsztatások és azonosítások vannak, amelyek – törekedjünk bár a legérzékenyebb történelemtéren és a legempátikusabb kritikára – mégsem engedhetők meg. Nem hiszem, hogy Szálasi és Vas Zoltán figuráját bármikor is párhuzamba lehetne állítani. És azt sem hiszem, hogy az 50-es években bárkinek is attól lettek volna álmotlan éjszakái, hogy a különböző pártokból kikerülő népbírák naponta hivatalosak voltak a nagyhatalmak követségeire. A koncepciók pereket ily módon egybecsúsztatni a háborús bűnösök pereivel, alighanem történetietlen. Az is kétségtelen, hogy álmokat vagy álmok hi-

ányát egy vitában pro vagy kontra nehéz érvként felhasználni. Sokkal könnyebb helyzetben van az utókor is, és az értékelő is, ha írásos dokumentumok fölött töprenghet.” (V. Bálint Éva: Folyóiratszemle. Történelem – új források és megközelítések. *Magyar Hírlap*, 1985. április 11. 8.) Herczog Noémi: *Egy szabadulóművész: a színikritikus Létay Vera* című tanulmányában a cikk szándéktalanul, mondhatni kontextuálisan „feljelentő” árnyalatáról ír: „V. Bálint Éva fogalmazta meg a *Filmvilág* szerkesztőségi felelősségét is firtató, élehangú ellenvéleményét Lengyel László írásá-

ról, amikor tudnivaló volt már, hogy zajlik a *Filmvilág* főszerkesztőjének hivatalos felelősségre vonása, ami a cikkíró érvelésének – szerzői akaratától függetlenül – feljelentő árnyalatot adott.” (In www.letayvera.hu)

2. Lengyel László itt Vasák Benedek emlékező írására utal, amelyben a *Metropol* filmes folyóirat nevében búcsúzott Létay Verától, s amelyben maga is filmes legendákra hivatkozva idézőjelek között említi ezt: „Létay Vera, ez az elmondások és filmes legendák szerint »bombarő»”. (<http://metropolis.org.hu/letay-vera-1935-2020>) Az írás a letayvera.hu honlapon is olvasható.

© Fortepan, Hunyady József

© Fortepan, Gara Andor

© Fortepan, Hunyady József

Lukács Flóra

KOJOT

A burokra gondolok, a rózsaszín lavórra,
a konyhai csapra, a Pierre et Gilles képre.
A sötétszürke novemberre,
mikor a holdfény felé tartott röntgenképen át
néztem bordáid közé,
te meg úgy jártál a szobában,
mint egy céltalanul bolyongó kojot.

Olyan voltál, mint egy kiégett
neonreklám a sivatagban,
láncra vert gepárd az autópálya mellett,
lekötözött szemű sólyom
a dohai reptér gyorséttermének asztalán,
kopott szőrű, csont és bőr teve
a kínai nagy fal alatt a parkolóban.

NANKING

Megpróbálkoztunk ezzel a várossal,
de nem hagyta magát.

Egy forgószéken ültél,
az útkereszteződés közepén,
felhőkarcolók között.
Talpad a betonon,
lángok tenyeredben,
nehézvörös királyliliomok.
Farkaszemet néztél egy galambbal.

Egy kibelezett tóparti házba mentünk,
ahova baglyok és fecskék költöztek.
Hosszú, viharos nyár volt.
A fehér zajt hallgattuk,
a hullámokat, a kárókatonákat.

A víz illatától új ágakat növesztett
a babiloni szomorúfűz.

METEOR

A sós éjszakák neonnarancs ketrechrácsi,
a kezed árnyéka a vakfehér falon.
Kojotfej, mandulafa,
kitátott szájú tűzkigyó.

Harcolunk, Jákob az angyallal.
Kifordul a csípőcsont,
felszakadnak az inak,
az erek, mint túlmelegedett laptop kábelek,
csíkokat égetnek a belső szervekre.

Kitekert végtagokkal vonaglunk a padlón,
a vetített, reménytelenül kék ég előtt.
Bordáidon kinyílnak a hússzínű rózsák.
Mellkasod mutatod, ujjaid között a kettéhasított fűgét.
Felülről nézve mindig távolibb az arcod.

Fénycsíkot hagysz magad mögött
a lakás előtti lépcsőfordulóban,
mint egy zuhanó égitest.
Nem lehet nem nézni azt, aki itt se volt.

© Fortepan, Schiffer Pál

Márton László

Törvénytelen

Fessler Barbarával Bécsben ismerkedtem meg 1990 tavaszán. Azóta már meghalt. Huszonnégy éves volt, amikor 1956 végén, friss orvosi diplomával a zsebében, kiment Bécsbe. Így tehát megismerkedésünkkor ötvenhét-ötvennyolc éves lehetett, és még mindig csinos volt. Egy rendezvény szünetében szólított meg. Hibátlanul, de erős akcentussal beszélt magyarul. Bemutatkozott, és azt mondta, hogy egy Budán élő rokonától, Titkos Iréntől hallotta a nevemet.

Azt is mondta, hogy ülünk le beszélgetni, ha ráérek. Mondjuk, másnap délben. Rám akarja bízni az életét.

Ez meglepően hangzott, de azokban a hónapokban egy sor olyasmit tapasztalhattam, amit azelőtt el sem képzelhettem volna.

Szombathelyen beszédbe elegyedtem egy idősebb osztrák férfival, akiről kiderült, hogy a bécsi Szent Ruprecht-templom dékánja, és felajánlotta: ha már úgyis tudok németül, tartsak prédikációt a Szent Ruprecht-templomban, majd ő kijelöli nekem a bibliai szöveghelyet. Nem baj, ha nem hiszek Istenben. Prédikáljak a hitetlenségről!

Mosonmagyaróvár és Hegyeshalom között egy tizenhét-tizennyolc éves erdélyi magyar lány elmondta, mielőtt érvényes útlevel híján az osztrák határőrök részint lelökdösték, részint leráncigálták a vonatról, hogyan kezdődött Kolozsvárott a karácsony előtti napokban a lövöldözés, hogyan zuhantak arccal a kövezetre az osztálytársai, és milyen volt Marosvásárhely főtere alig egy hónapja, március vége felé, amikor térdig ért az üvegszilánk, és összetorlódtak a lángoló autóbuszok.

Passauban egy bárpultnál egy velem nagyjából egyidős nő megkérdezte: ha Magyarországról jöttem, akkor ugye meg tudom neki magyarázni, mi az, hogy keresztesnyilas? Így mondta: keresztesnyilas. Merthogy az ő apukája

keresztény volt, azért kellett a háború végén Bajorországba menekülnie, de ő sohasem tudta meg az apukájától, hogy kik voltak a keresztények. És miféle rosszat csináltak, amiért menekülniük kellett?

Fessler Barbara pedig rám akarja bízni az életét. Hát jó. Fessler egyébként az asszonyneve volt, a férjét Konrad Fesslernek hívták. Az elhunyt férjnek ingatlanügynöksége volt, és érdeklődött a modern festészet iránt. Az 1960-as évektől gyűjtötte Georg Richter képeit, de voltak grafikái Alfred Kubin századforduló utáni, korai korszakából is. Újdonsült ismerősömről azt hittem, neki is Titkos volt a leánykori neve, hiszen a Titkos nagypapa volt az Irénnel közös felmenő, Barbarának az apja, Irénnek az apai nagypapa. De nem. Barbara, mielőtt férjhez ment volna, az anyja nevét viselte. Pipacsnak hívták. Kislányként az állami elemi népiskolában, ha a nevét kérdezték, azt felelte: „Pipacs Borbála.” Anyja neve? „Pipacs Mária.” Apja neve? „Nem tudom.”

Aztán már tudta. Titkos Béla közjegyző. Nős, családos, tekintélyes férfi. Törvényes felesége három törvényes gyereket szült neki. Megüzente Pipacs Máriának, hogy hajlandó havonta egy bizonyos összeggel hozzájárulni Borika neveléséhez, de nem akarja látni a gyereket, és nem kíván törődni vele.

Aztán lett egy élettársa az édesanyának. Szelíd, csendes ember volt. Könyvelő volt egy villanyóra-összeszerelő üzemben. Borika így becézte: „Ati”. Aztán már így: „Api”. Csakugyan, Api és Marika már a házasságot tervezgették. Sajnos, későn gondoltak erre, mert váratlanul érvénybe lépett egy új törvény, amely Apinak és a hozzá hasonlóknak megtiltotta, hogy feleségül vegyék Máriát és a hozzá hasonlókat. Mi több, a törvény az együttélést is megtiltotta. Ők pedig még egy darabig együtt éltek.

Egészen addig, amíg Apit fel nem jelentette valaki.

Annyi történt, hogy egy este Api nem érkezett haza. Kiderült, hogy a villanyóra-összeszerelő üzemben sem jelent meg. Borika soha többé nem látta. Amikor kérdezte, mi lett vele, anyja nem felelt, csak sírt. Aztán már nem sírt, Borika pedig nem kérdezett.

Háború volt, le kellett menni az óvóhelyre. És már jóval korábban be kellett szerezni a származást igazoló okiratokat. Pipacs Mária összeszedte minden bátorságát, és elment a közjegyzői irodába, hogy segítséget kérjen. Kidobták. Elment Titkosék lakására is. Még inkább kidobták. Pedig nem ártott volna, ha Titkos úr írásba adja, hogy Borika az ő vér szerinti gyereke.

Borika, amikor még nem szóltak a szirénák, sokáig arról ábrándozott, hogy egyszer majd szembejön az apja az utcán. Az igazi apa, aki nem Titkos

úr. Nem is Api, aki nincs többé, és akire Borika már nem is emlékezett. Az igazi apa, az van. Az lesz. Azonnal felismerik és átölelik egymást. Az igazi apa elmondja, hogy évekig utazott, járt Ausztráliában és a Déli-sarkvidéken is, ezért nem találkozhatott Borikával. Pedig minden percben őrá gondolt. Börtönben is volt néhány évig, persze csak félreértésből, ártatlanul – jelentette ki a képzeletbeli apa – mert Amerikában összetévesztették egy híres gengszterrel. Aztán aranyásó volt Kaliforniában, ahol annyi aranyrögöt talált, hogy abból ők ketten – Borika és az igazi apa – holtuk napjáig megélhetnének, ha az a hajó, amellyel az igazi apa hazafelé indult Amerikából, vízi aknára nem futott volna, és az arannyal együtt el nem süllyedt volna.

Borika alig tudta visszafojtani a sírást, amikor az elképzelt igazi apa szenvedéseire gondolt. Az utcán fürkészte a szembejövő férfiak arcát: melyikük lehet az igazi apa? Korához képest magasra nőtt. Ezzel is magyarázható, hogy némely férfiak így szóltak hozzá: „Mit akarsz tőlem, te kislány? Kicsi vagy te még ahhoz!”

Arra gondolt: valahogy ő is így jöhetett létre. Titkos úr megkérdezte az anyját, hogy mit akar tőle.

Az okiratok kérdése végül megoldódott. Pipacs Mária hitelt érdemlően bizonyítani tudta, hogy a lánya apai részről is árja felmenőkkel rendelkezik, csak éppen törvénytelen születésű. Mondogatták is Borikának az állami elemi népiskolában: „Te nem vagy zsidó, te zabigyerek vagy!”

Ezt is mondogatták: „Mi a különbség a vízvezeték és a zabigyerek között? A vízvezetéknek van csapja, a zabigyereknek nincs apja.”

Nevezték Zabinak, Zabikának is. Először azt hitte, hogy ez egy becenév, és tévedésből mondják. Eltévesztik a nevét. Aztán azt hitte, hogy azt hiszik róla, hogy ő egy zabföldön született. Pedig hát ő Pesten született, ahol nincsenek zabföldek. Egyszer, amikor egy kisfiú, egy bizonyos Palika így szólította, ő arcul ütötte Palikát. Aztán rájött, hogy Palikának és a világ összes Palikájának igaza van. Ő csakugyan zabigyerek. Törvénytelen születésű gyerek. Fattyú.

Később egy latinus műveltségű tanára elmagyarázta, hogy a rómaiaknál több szó is jelölte ezt a fogalmat, és mindegyik más-más jogállással járt. Például a „spurius” olyan személy volt, akinek ismeretlen férfi az apja, és pénzért kapható nő az anyja. A „nothus” pedig olyan, akinek tudjuk az apját, és tisztességes nőnek tartjuk az anyját. Csak hát nem kötöttek házasságot. Előfordul az ilyesmi. Közben úgy nézett Pipacs Borbálára, mintha ő is azt kérdezné tőle: „Mit akarsz tőlem, te kislány?”

Borika egész éjszaka sírt. Lassacskán megértette: nem helyénvaló sírni. Össze kell szoritani a fogakat.

Közben véget ért a háború. Azt mondták: „felszabadulás”. Azt is mondták, hogy a felszabadító szovjet katonák sok nőt megerőszakolnak. Erőszakkal széthúzzák a nő két lábát, és erőszakkal beledugják a nőbe a faszukat. Ezek után a nők egy része teherbe esik. Borika maga is hallott ilyen esetekről. Úgy értesült, hogy ilyen esetben nem kötelező megszülni a gyereket. A terhes nő orvoshoz mehet, aki elveszi az erőszakból fogant, nem kívánt magzatot. Egyszer egy pórul járt nő elmesélte Borikának, hogyan történik az elvétel. Borika az anyját kérdezgette: „Miért szültél meg? Miért nem kapartattál ki, ha már teherbe estél?” Az édesanya nem válaszolt, csak sírt. Ennyit volt képes kipréselni magából: „Gyereket akartam. Hogy mégis legyen valakim.” Borika visszaszólt: „Ha az akartad, megkaptad!”

Elvégezte a gimnáziumot, jó eredménnyel érettségizett. Érdeklődött a biológia és a kémia iránt. Ezt jellemzésében külön kiemelte az osztályfőnöke. Csodával határos módon felvették az orvosi egyetemre.

Első éves egyetemi hallgató volt, amikor édesanyja azt olvasta az újságban, hogy annyi sok minden után a közjegyzői irodákat is államosították. „Rossz világ jön Titkos Bélára!” – mondta Pipacs Mária, nem minden káröröm nélkül.

A férfi élete már az előző években sem alakult szerencsésen. 1945 őszén igazolóbizottság elé állították, ahol feltárták jobboldali múltját, és korabeli szóhasználat szerint „feddével igazolták”. Ez azt jelentette, hogy B (azaz „bizalmas”) listára került, és már csak hivatalsegédként dolgozhatott az irodában. A megtorlás következő hulláma során ezt a munkakört is elvették tőle, és nagy szerencséjének tarthatta, hogy egy fatelepen dolgozhatott éjjeliőrként.

Volt egy farkaskutyája, Vitéznek hívták. Régebben az állománynál szolgált, onnét szerelt le. Az állománynál nem tűzifát, hanem összezárt embereket őrzött. Most is csak kisebb részben a fahasábokat, nagyobb részben az éjjeliőrt figyelte.

Éjjeliőr volt a megnevezése, de nappal is ott kellett lennie a helyszínen.

Itt, a fatelepen bukkant rá Pipacs Borbála orvostanhallgató Titkos Béla deklasszált éjjeliőrre. Párbeszédük sivár és tartalmatlan, de éppen ezért sokatmondó volt. Titkos először azt hitte, hogy a diáklány bosszút akar állni. Már megszokta, hogy mindenki mindenért bosszút áll. Ő is szívesen bosszút állt volna egyéneken és csoportokon, ha tehetne volna. De nem tehetette.

Hogy neki, Titkosnak semmilyen vér szerinti gyerekéről nincs tudomása. Se lányról, se fiúról. Tessék innen elmenni! Hogy ő soha, semmiféle Pipacs Máriával nem találkozott. Még csak nem is hallotta ezt a nevet. Tessék innen elmenni! Magának semmi köze hozzá, hogy valaha is megnősültem-e, és hogy a házasságból hány gyerekem született. Maga ne akarjon tudni azokról a gyerekekről. Ők sem akarnak tudni magáról. Még csak a nevét sem akarják hallani!

Aztán azt hitte, hogy a diáklány pénzt akar tőle.

Nincs pénzem, nem adok. Tessék innen elmenni! Adtam épp elégszer a maga anyjának. Csupa kidobott pénz volt. A valódi gyerekeim szája elől vontam el az ételt. Maguk miatt! Most meg itt baszom a rezet, már elnézést, lóbaszás fejében, már elnézést.

A diáklány megállapította, hogy az idősödő férfi testileg-lelkileg leromlott. Régebben aligha beszélt volna ilyen közönségesen.

Az éjjeliőr egyrészt azt hitte, hogy a kis kurva a hiánycikknek számító dorogi brikettből akar annyit lopni, amennyi a táskájába fér, másrészt pedig azt, hogy be akar furakodni a családjába, amely a mostani nehéz körülmények között is őrzi a keresztény nemzeti középosztály önérzetét. És ha a magyar embernek semmije sincs, akkor is a gerince még mindig megvan.

Vitéz előjött, mint aki véget akar vetni a fölösleges párbeszédnek. Vicsorgott, haragosan csaholt.

Borbála többé nem akarta látni Titkos Bélát, aki még sokáig élt, de ennek történetünk szempontjából nincs jelentősége. Legfeljebb annyi, hogy egy hét múlva Borikát egy barátnő múlt időben kérdezte az apjáról. „Neked ki volt az apád?” Borbála így válaszolt: „Valaha tudtam, de már elfelejtettem.”

Ugyanez a barátnő, egyszersmind évfolyamtársnő anatómia szigorlatkor, miközben idegesen cigarettáztak a folyosón, váratlanul elmondta, hogy ők négyen vannak testvérek. Van egy bátyjuk, aki két évvel idősebb, ők pedig hármasikrek. Borikának felragyogott a szeme. Nagyot szívott a cigarettából, kifújta a füstöt, és lelkesen kiáltotta: „Ugye milyen szép négy gyerek?”

Arról ábrándozott, hogy neki is van három testvére. Nem a Titkos Béla törvényes gyerekei, ők már nem érdekelték. Hanem, hogy ő és a két húga meg az öccse, akik hármasikrek. Hallotta vagy olvasta, hogy a régi germánoknál a hármasikreket vízbe fojtották, mert azt hitték, hogy három különböző férfitől foganta őket az anyjuk, aki ezek szerint nem tisztességes asszony. Annál jobb, gondolta. Három testvér, három különböző férfitől. Akkor nem csak őt macerálná az anyja.

Valójában egyetlen testvére sem volt. Kettesben élt az anyjával, és az édesanya megkeserítette az életét. Egyszer az utcán az esti sötétben egy részeg férfi kiabálta: „Kurva anyád!” Ő pedig találva érezte magát. Egész úton hazáig suttogva ismételte: „Kurva anyám... kurva anyám...”

Ha beült egy kávéra a Záróvizsga presszóba az Üllői úton, az édesanya szemrehányó arccal fogadta otthon: „Hol maradtál ilyen sokáig?”

Ha felvirradt az első verőfényes tavaszi nap, az édesanya a napsütésben szállongó porszemeket figyelte, majd végighúzta középső ujját a komód hátsó szegélyén, és a piszkot felmutatva megkérdezte: „Hát ez meg micsoda?”

Amikor Borika megnézte a Balaton moziban az *Egy nyáron át táncolt* című svéd filmet, amely sok év után az első nyugati film volt magyar vetítőkészleten, és kisírt szemmel érkezett haza, annyira megrendítette a falusi cseléd lány boldogtalan szerelme, és kezdte volna mesélni a cselekményt, hogy Göran, az első éves egyetemi hallgató vidéki nagybátyjához utazik nyaralni, Pipacs Mária megvetően a szavába vágott: „Persze, mert neked mindig csak a szórakozáson jár az eszed!”

Amikor aztán Borika másodszor is megnézte Arne Mattsson 1951-es filmkölteményét, ezúttal a Vörös Csillag moziban, mert – ne köntörfalazzunk! – tetszett neki a Görant alakító Folke Sundquist, az édesanya legyintett, és megállapította: „Két kézzel szórod ki az ablakon a pénzt!” Kiderült ugyanis, hogy a Vörös Csillagban nem 80 fillér a jegyár, ami szintén pénzkidobás volt, hanem 1 forint 20. Ezek után már nem sokat számított, hogy Ulla Jacobsson (ő Kerstin, a cseléd lány) zavarba jön, amikor Folke Sundquist felkéri táncolni. Ő még sohasem táncolt, mert neki nem a szórakozáson jár az esze, neki éjjelnappal dolgoznia kell. A faluban amúgy sincs táncmulatság, mert a szigorú lelkipásztor nem engedélyezi. Pipacs Mária erre is csak azt mondta: „Két kézzel szórod ki az ablakon a pénzt!”

Pedig Borika spórolt. Éjszakai ügyeletet vállalt, hogy pénzt keressen. A kávéról is lemondott, azt a pénzt is megtakarította. Ügyeletben, vagy amikor éjszaka tanult a vizsgákra, kávé helyett koffeinkristályt szopogott, hogy el ne aludjon. Az ingyen volt, a laborból vételezte, viszont később veseproblémái lettek miatta.

Az így megtakarított pénzből szeretett volna venni egy lemezjátszót. Felbukkant ugyanis a szaküzletben egy Supraphon lemezjátszó, ami az új idők egyik jelének is tekinthető volt, akár csak a svéd film a béketábor filmszínházaiban. Valaki rögtön lecsapott rá, de az eladó azt ígérte: a vállalat egy hónapon belül be fog szerezni másik példányt. Volt is néhány hét múlva

lemezjátszó a szaküzletben, de Borika megtakarított pénze nem volt meg, mert az anyja elkobozta.

Azt mondta: ő feláldozta magát, hogy a lányát fölnevelje, Borika is áldozza fel azt a rongyos 220 forintot.

Azt is mondta: „Amíg az én háztartásomban élsz, én mondom meg, mire költjük a pénzedet!”

Sajnos, nemcsak ezt mondta meg, hanem azt is, hogy Borika mikor fogadhat vendéget. Akkor fogadhatott látogatót – férfiakraól, fiatalemberekről beszélek –, amikor ő is otthon volt. Többször megesett, hogy feltűnően távozni készült, fejére kalapot illesztett, kezét esernyő és retikül után nyújtotta, a sarokban gubbasztó Jánoshoz vagy Tamáshoz pedig így szólt: „Most el kell mennem. Legyen szíves, kísérjen el!”

Máskor megkérdezte Vilitől vagy Feritől, mikor borotválkozott utoljára. Tibortól pedig aziránt érdeklődött: igaz-e, hogy az apját kuláklírára tették? Mert ő ezt hallotta megbízható hírforrásból. Ha igaz, akkor hogyhogy ő, Tibor mégis egyetemre járhat?

Egy idő múlva Borika lemondott róla, hogy látogatókat fogadjon. Inkább ő járt el hazulról. Egyszer, amikor hajnalban jött haza, Pipacs Mária negyedórán át folyamatosan pofozta. Az ütlegek oka nemcsak az éjszakai kimaradás volt, hanem az is, amit Borika mondott az aggodalomból eredő anyai szemrehányásokra: „Hagyjál békén. Fáradt vagyok. Egész éjszaka basztunk.”

Negyedóra, azaz 15 perc annyi, mint 900 másodperc. Ha 4 másodpercet számítunk egy pofonra, akkor Borika ez idő alatt 225 erőteljes pofont kaphatott. Nem csoda, hogy ezt követően az édesanya inihüvelygyulladásra panaszkodott, és borogatta a csuklóját.

Egy vasárnap délelőtt, amikor szépen sütött a nap, és az édesanya bosszús arccal végighúzta az ujját a komód szegélyén, Borika kénytelen volt bevallani, hogy elmaradt a havi vérzése. Pipacs Mária csak annyit kérdezett: „Ki volt az?” Kiderült, hogy Zoltán volt az illető. Még csak nem is orvostanhallgató, hanem pincér, a Népszínház utca sarkán álló Casino kávéházban található meg. (Azt is hogyhogy még nem zárták be?)

Mire Pipacs Mária: „Legalább az abortuszt fizesse ki!”

Amikor ez történt, már vagy egy éve nem Ratkó Anna volt az egészségügyi miniszter, de a róla elnevezett korszak még javában tartott, és még évekig születtek a „Ratkó-gyerekek”. Más szóval: nem léteztek fogamzásgátló szerek, és tilos volt a magzatelhajtás. Az a nőgyógyász vagy szülésznő, aki ezt mégis megtette, csakis titokban tehetette, és súlyos

börtönbüntetést kockáztatott. Magától értetődik, hogy aki ilyen veszélynek kitette magát – mindig akadt ilyen szakember –, az megfizette a kockázat árát. Tíz lemezjátós is kített volna egy illegális művi vetélésből.

Sok nő különféle házi eszközökkel próbált megszabadulni a nem kívánt embriótól. Az ilyen próbálkozások borzalmas következményeiről jobb, ha nem mesélek. Elég annyit mondanom, hogy Borika gyereke, akit Zoltán, a pincér nemzett, végülis nem született meg.

Egy későbbi orvosi vizsgálat kiderítette, hogy Borikának a történetek után nem is születhet gyereke többé.

Pedig történhetett volna másképp is. Borika közölte az anyjával, hogy Zoltán esetleg elveszi feleségül.

„Képes volnál hozzámenni? Egy pincérhez?!”

Még nem biztos, hogy feleségül veszi, de ha megmondja Zoltánnak, hogy ő, Borika gyereket vár tőle...

„Szó sem lehet róla!”

Zoltánnak van lakása. Igaz, társbérlet, vagyis egy leválasztott szoba, ahonnet a közös konyhán keresztül lehet kijutni a közös vécére, de ott egy darabig elférnének hármasan is, a gyerekekkel. Zoltán a kávéházban jól keres, a borralókkal együtt nagyon is jól...

„Egy olyan ember, aki borralóért tartja a markát! Pfuj. És az egyetemi tanulmányaiddal mi lesz?”

Borika, mint a hasonló helyzetbe kerülő fiatal lányokkal gyakran előfordul, kezdett elbizonytalanodni. Mondta, hogy kér egy év halasztást az egyetemen. Aztán a gyerek bölcsődébe jár, ő pedig megszerzi a diplomát. De már érződött, hogy egyre kevésbé ragaszkodik a saját alapítású család ábrándjához. Neki az anyja a családja, és ebbe a kötelékbe más személyek nem férnek bele. Ez így van, és így is kell, hogy maradjon.

„És ha nem vesz feleségül? És ha elvesz, de aztán elhagy? Nézz csak rám! Én is egyedül neveltelek, és ráment az életem! Nem akarom, hogy a tiéd is rámenjen!”

Ez és a többi érv megtette a hatását. Az édesanya igazat beszélt. Abban is igaza volt, hogy másmilyen férj illene Borikához, meg hogy korai volna még szülnie. Mégis becsapta a lányát. Amikor erre Borika rájött, pedig hamar rájött, már késő volt.

Aztán szakterületet választott, de már nem emlékszem, mi volt a szakterülete, pedig elmesélte. Talán belgyógyász lett. Megszerezte a diplomát, méghozzá „summa cum laude” minősítéssel. Munkahelye is volt egy darabig, valamelyik pesti kórház.

Aztán elkövetkezett 1956 késő ősze. Forradalom volt, leverték. Ellenállás volt, szétlőtték. Borika felkapaszkodott egy teherautóra, és több tízezer sorstársával együtt elhagyta Magyarországot. Előzőleg elbúcsúzott az édesanyjától. A búcsújelenetet kétféleképpen mesélte el. Először 1990 tavaszán, a bécsi Wollzeile, azaz Gyapjú-sor egyik végén álló Figlmüllerben, ahol a svájcisapka nagyságú rántott borjúszelet a legfőbb nevezetesség, aztán három évvel később a Wollzeile túlsó végén álló Plachuttában, ahol a főtt táfelspicc mindent visz.

Az első változat szerint Borika itthon akart maradni, és az édesanyja beszélt rá, hogy menjen el innét, amíg lehet. Azt mondta Pipacs Mária, hogy Ausztriában vagy Nyugat-Németországban Borika szédítő karriert csinálhat, és megkaphatja az itthoni orvosi fizetés ötszörösét vagy akár tízszeresét is. Erre Borika, legalábbis az első változat szerint, azt felelte, hogy őt nem érdekli sem a karrier, sem a jövedelem, ő nem hagyja magára az anyját, neki az anyján kívül nincsen senkije.

Erre Pipacs Mária állítólag azt felelte, hogy nemcsak erről van szó, hanem arról is, hogy itt forradalom volt, és megtorlások lesznek. Borikának már csak ezért is menekülnie kell. Sőt, főleg ezért. Borika erre azt az ellenvetést tette, hogy neki nincs mitől félnie, ő nem vett részt sem a forradalomban, sem a harcokban. Az édesanya letorkolta: hiába nem vettél részt benne, ha rád fogják. A Péterfy Sándor utcai kórházban dolgoztál, sebesülteket kötöztél. Ennyi bőven elég ahhoz, hogy felakasszanak. Vagy ha mégsem elég, jönnek tanúk, akik géppisztolyt láttak a kezében. Be tudod bizonyítani, hogy nem fogtál fegyvert? Menekülj, amíg lehet, amíg nyitva áll a határ!

A második változat szerint az édesanya sírva könnyögött Borikának, maradjon itthon, ne hagyja őt magára. Erre Borika állítólag azt felelte, hogy márpedig neki menekülnie kell. Neki ebből az országból elege van, az anyjából pedig még inkább elege van. Magyarország: halálos ítélet, Pipacs Mária: életfogytiglani fegyház.

Az anya kétségbeesve kiabálta: „Nem hagyhatsz itt egyedül!” A lánya kinevette: „De még mennyire, hogy itt hagylak!” Az anya: „Ha elmész, egyedül maradok. Nem lesz az égvilágon senkim!” A lánya: „Eddig sem volt!”

Tovább is van, de azt majd máskor mondom el.

.....

Ott tartottunk, hogy 1956 végén Barbara Fessler kijutott Ausztriába. Mehetett volna messzebb is, de ő csak a hazájától és az anyjától akart elszakadni, és ahhoz Innsbruck is elég volt, ahová a többi magyar menekültekkel került. Ott sem maradt sokáig, hamarosan visszafelé vitte a busz, Bécsben találta magát. Jól tudott németül, tolmácsolt, de nem sok kedve volt hozzá. Aztán elismerték az orvosi diplomáját, és az Allgemeines Krankenhaus egyik belosztályán kapott munkát. Az első két évben együtt élt egy magyar sráccal, aki festőnek mondta magát, de nem tudta eladni a képeit. Később már nem is festett, csak ivott, vagy az ágyban feküdt, és a mennyezetet bámulta.

Barbara, mire megszokta, hogy „Pipaksz”-nak ejtik a nevét, és beletörődött, hogy a fizetéséből Gyurit is el kell tartania, megismerkedett a jóval idősebb és gazdagabb Konraddal, aki ingatlanügynök és műgyűjtő volt. A náci alatt kompromittálódott egy kicsit, nagyrészt ebből származott a vagyona is, de ezt már csak azért sem volt illendő felhánytorgatni neki, mert egyfelől bőkezűen támogatta az Osztrák Szocialista Pártot, másfelől jó kapcsolatai voltak a Néppárttal is.

Konrad pénzéből a fiatalasszony korszerűen felszerelt rendelőt és laboratóriumot nyitott, miközben folytatta a munkát az Allgemeines Krankenhausban is. Az idősödő férfi mondogatta ugyan, hogy egy nőnek főleg ennyit dolgoznia, hiszen vezethetné a háztartást is, ugyanakkor tetszett is neki, hogy orvos van a családban. Aztán váratlanul meghalt. Az özvegyre maradt a műgyűjtemény és a szép kertés ház Döblingben, a Paradisgasséban, a karmelita kolostor szomszédságában.

Én ezt a házat nem láttam sem kívülről, sem belülről. Barbara Fessler, az egykori Pipacs Borika rám bízta az életét, de ezt részint a Figlmüllerben, részint a Plachuttában tette, a házába nem hívott meg. Pedig szívesen elnézegettem volna Kubin hideglelés látomásait. Az is tetszett, hogy a Paradisgassét szimpla „i”-vel írják, nem pedig „ie”-vel.

Járt viszont a döblingi házban Barbara Fessler unokahúga, Titkos Irén, aki olyan aprólékosan leírta a szobák beosztását és berendezését, hogy olyan érzésem támadt, mintha magam is körülnéztem volna Barbara otthonában. Titkos Irén állítása szerint Barbara nappalija félig egy túldíszített helytörténeti múzeumhoz, félig egy főúri kastély fogadóterméhez hasonlított. Azt is mondta, hogy ő addig ehhez hasonlót csak nyugati képes magazinokban látott, de ez még a magazinoknál is olyanabb volt.

Titkos Irén 1985 nyarán látogatta meg döblingi rokonát. Barbara Fessler akkoriban egy Emma nevű norvég nővel élt együtt. Emma negyvenéves lehetett. Ő maga mondta németül, hogy a háború utolsó évében született.

Barbara világoskék selyemköpenyt, a norvég nő fekete bársony öltönyt és lila nyakkendőt viselt. A látogatón farmernadrág és sűrű fekete póló volt. Emiatt megrovásban részesült. Barbara Fessler kijelentette, hogy ilyeneket nem hord az ember. A másik szobából előhozott egy bokáig érő piros ruhát, mondván, hogy nagyjából azonosak lehetnek a méreteik. Titkos Irén szabadozott: neki nincs szüksége erre a ruhára. Köszöni, nem kéri. „Azért csak próbáld fel!”

A norvég nő olyan kihívóan bámulta, hogy Titkos Irén kezdte kellemetlenül érezni magát.

„Mi a baj? Szégyenlős vagy? Ha akarod, elfordulhatunk!”

A norvég nő karján felcsúszott a zakó ujjja, és a csuklóján hegek látszottak, sűrű párhuzamosok.

„Igen, jól látod. Öngyilkos akart lenni, nem is egyszer. Na ugye, milyen jól áll neked ez a piros ruha! Neked adom, a tiéd. Én már úgysem veszem fel, meguntam.” A ruhából vastag felhőben áradt a hervadó női test és a drága parfüm illata. Barbara megint átment a másik szobába. Előhozott egy sárga és egy zöld ruhát. „Tessék, próbáld fel ezeket is!”

Titkos Irén maga sem értette, miért engedelmeskedik. Már csak azért fohászokodott, hogy Barbara harmadszor ne menjen ki a szobából, ne hagyja őt egyedül a norvég nővel.

Barbara Fessler elmondta Titkos Irénnek, hogy Emma egy úgynevezett „tyskerbarna”, azaz szó szerint „német fattyú”. Magyarul beszélt, de nyilvánvaló volt, hogy Emma minden szót ért akkor is, ha nem ért egy árva szót sem.

Emma a náci fajnemesítő programnak köszönheti létezését. Norvégia megszállásakor egy fiatal német katona csinálta őt egy fiatal norvég nőnek. Állítólag Heinrich Himmler eszelte ki a „Lebensborn”, azaz „életforrás” programot, amelynek keretén belül a német férfiak vérvonalát fajtiszta norvég nőkkel való utódnemzés révén lehetne tovább árjásítani.

Titkos Irén hüledezett. Eddig még csak nem is hallott erről a szörnyűségről.

Na de hogyan tudták rákényszeríteni azokat a szerencsétlen lányokat és fiatalasszonyokat?

Nem kellett őket kényszeríteni, mentek maguktól. Éhínség volt, ők pedig kaptak finom kaját. Csak annyi kellett, hogy lefeküdjenek egy sráccal,

aki néha még csinos is volt. Orvosi ellátásban részesültek, és ha teherbe estek, pénzbeli ellátmány is járt nekik. Jó pénz volt, meg lehetett élni belőle. Gyönyör és létbiztonság. Aztán születtek a fajtiszta árja csecsemők, legalább tízezer. A mi Emmánk is egy közülük.

Aztán a németek eltakarodtak, és a Lebensborn-édesanyák eldobálták Lebensborn-gyerekeiket, akik nevelőintézetbe kerültek, és ott ők voltak a tyskerbarnák, a német fattyak. Gyűlölték őket a felnőttek, a nevelők és a többi intézeti gyerek, a közönséges árvák, akiknek a németek ölték meg a szüleit.

Emmának nemcsak a csuklóján vannak hegek, hanem máshol is. Volt idő – elmondása szerint hat-hét éves lehetett –, amikor mindennap feldugtak neki egy seprűnyelet.

Amikor elérte a nagykorúságot, megkereste az anyját. Az asszony egy halfeldolgozó üzemben dolgozott, és munka után is erős halszagot árasztott. Azt mondta, hogy ő nem akar foglalkozni ezekkel a régi dolgokkal, ő már megbűnhődött értük. A háború után meztelenre vetkőztették, és kikötözték egy hajóárbochoz a falu közepén.

Hogy kerül egy hajóárboc a falu közepére?

Ő arra kéri a lányát, hogy ne kérdezzen, és ne jöjjön többé. Ő ezekre a régi dolgokra gondolni sem akar. Ami volt, elmúlt. Itt, ezen az új helyen őt békén hagyják, de ha kiderül, hogy van egy ilyen háborús gyereke...

Jóval nehezebb volt és tovább tartott megtalálni az apját, de végül sikerült. Elment hozzá Hannoverbe. Erről a találkozásról csak ennyit mondott Barbarának: „Semmi különös. Egy ronda öreg náci. És hagyta, hogy én fizessem ki a kávéját.”

Barbara átkarolta Emmát. „Így aztán szépen egymásra találtunk, mi, törvénytelen ivadékok. Ha az ő fattyúsorsát nézem, az enyém elviselhetőnek, már-már kellemesnek látszik. Hozzá képest szerencsés vagyok. Egy másik ember szerencsétlenségén elborzadni annyi, mint jól érezni magunkat.”

Szólt a háztartási alkalmazottnak, hogy csomagolja be a három ruhát. A piros ruha tafota volt, a sárga ruha muszlin, a zöld ruha brokát. Jött Sárika, és nekiállt összecsomagolni az ajándék ruhákat. Sárika erdélyi magyar asszony, Széken született és nevelkedett, félúton Szamosújvár és Kolozsvár között. Már odahaza, Romániában is jómódú idős asszonyokat ápolt, de itt kint, Németben vagy hol még jobb dolga van neki. Egész Döblingben ő ért a legjobban a csomagoláshoz. A takaros kis pakknak fogantyút is csinált madzagból.

Demus Gábor

sáv, amit nem tudok fényképezni,

naplemente után, mikor eltűnnek a bíborok,
van ez a kérdő, keskeny ideje a látványnak,

derengés nyugatról,
s minden színtelenné lobban.
dombról a lombok, közjük villog,
fejük fölött vastagon kavarog a duna,
aztán szántások összevarrt halma,
s kezdődik az ég.

csönd lett a csönd, a nappali zsongás

szétszalazódott, tangóharmonika pilismarótról,
bekapcsol, lejjebb ritmikusan
perget egy kerti locsoló. távolból
kezd, erősödik a vonat, szinte az erkélyig
csörtet, a meredek fái mögül hallani
az érkezőket, főlészállnak az indulók, lendül
a várakozásból, egy lencsén
érezni a vonuló hang hasát.

sokáig tükrözik a sziget fáit a vizek, megértem,
miért földnyelv a földnyelv, kiköt
a pálcikaember pálcikakenuval, olyan pontosan
rajzolva, mint a barlangokon,
s úgy is olvad el, örökre, mint az ostya.

és a zöldekkel kellene valamit kezdeni,
bármilyen szürkék, hazudnám a szürkét,
s hazudnám a zöldet.

még tapintatos gyöngysor, csak föl vibrál
lámpáival a túlpárt.

van valami az állatokban, *ami közös*

sajátjuk, nem megközelíthető *tiszta észszel.*
ha van állatod, akkor figyelhetsz föl
rokonságukra. összesült
érzékeid
kezdenek fogékonnyá válni, ha
állatod rezdülései már önnön kezed
rezdülései, előtűnik

egy macska mozzanataiban a kutyád,
egy madáréban, egy lóéban és amit nem
véltél, egy hal, amint medencényi
köröket fut a simogatásért.

(addig ők összevethetetlenül különböznek,
az egyik szőrös, a másik csak nektárt eszik.)

arra gondolsz, hogy az „állatós” egy *másik világ*
és *szemlélet jogos lehetősége* – ami kifejeződik
az emberi embrió alakváltásaiban is.

és hogy a fák ideje más,
más az a lényidő, de már nem tartod
elképzелhetetlennek megközelítésüket,

noha levésed kellene az ellehetetlenülésig lassítani.

miként lelassították madarak énekét egy hangfölvételen,
és ahogy zeneszerzőé, a daluk, emberi dallam.

© Fortepan, Csőke József

MEGJELENT!

CZEGLÉDI ANDRÁS

Ukrónia és vidéke

A legutolsó közös tulajdonsága, ha nem is az összes, de a legtöbb klasszikus ukróniának, az, amit metaszíntnek vagy metafikciónak lehetne nevezni: egyfajta tudatos, reflexív visszahajlás.

Szinte kiált a színpad után: a Hamlet híres jelenete nyomán egérfogó-effektusnak lehetne hívni. A színház a színházban mintájára ukrónia érvényesül az ukróniában. A „Mi lett volna, ha?” kérdése nyomán felépülő világban valaki vagy valakik felteszik a kérdést, hogy „Mi lett volna, ha?”, s megérkeznek a mi tényleges világunkhoz.

T Y P O T E X

Ukronikus keresztkapcsolódások

BLOCH – LUKÁCS – MANNHEIM – ÉS EGY FUTÓ KITEKINTÉS

Tanulmányomban a három jeles gondolkodó ukronikus kötődéseit vizsgálom. Az első részben általánosságban és bevezető jelleggel tárgyalom az ukrónia kérdéskörét (I). Majd a második részben az ukronikus Bloch-nál, Lukácsnál és Mannheimnál játszott szerepére és az egymás közötti kölcsönhatásokra

kérdezek rá (II). Végül egy rövidke Bloch-szöveget veszek górcső alá a *Spuren*ből [Nyomokból], futó kitekintéssel Walter Benjaminra. (III). Semmiképp sem cél valaminő ki-centizett arányosság, minuciózus kiegyensúlyozottság az egyes szereplők között – a kapcsolódások és kölcsönhatások lényegiek, de e történet főhősét Ernst Bloch-nak hívják.¹

A 2021. szeptember 3-i Lukács – Mannheim – Bloch német nyelvű workshopon (ELTE Germanisztikai Intézet, Universitát Heidelberg) elhangzott előadás magyar nyelvű, szerkesztett és bővített változata. A szerző köszönetét szeretné kifejezni a workshop résztvevőinek, s külön Kerekes Amáliának; továbbá hálás Schuller Andrásnak felvillanyozó észrevételeiért, felvetéseiért.

Az előadásokból szerkesztett konferenciakötet a tervek szerint 2022-ben megjelenik a bielefeldi Aisthesis Verlag gondozásában, Werner Jung szerkesztésében, a Lukács-Studien sorozatban. Előzetes munkacím: *Parallelen, Korrespondenzen und Nachwirkungen. Beiträge zur Rezeptionsgeschichte des Werks von Georg Lukács.*

(I) Mit értünk ukrónián, milyen megkülönböztető jegyei és karakterisztikumai vannak az ukronikus gondolkodásnak?²

Az etimológiával kezdve: az ukrónia az utópia mintájára képzett neologizmus. A kifejezést 1857-ben alkotta meg a francia neokantianizmus atyja – tanítványai közé tartozott többek között Émile Durkheim –, Charles Renouvier. Az 'u' fősztóképző az utópia esetében a *toposz*ra, a helyre vonatkozik, az ukrónia esetében pedig a *kronosz*ra, az

időre. Utópia: sehol-föld; ukrónia: semmikor-idő. Manapság legmaszatosabb és különösen angolszász területen erősen elterjedt válfajában az ukrónia bármiféle kontrafaktuális, alternatív történelmet egyaránt jelöl. Ám a Renouvier-t követő voltaképpeni ukronikus hagyomány jóval szűkebb értelemben kontrafaktuális. Egy kortárs értelmező, Peter Rodiek találó megfogalmazása után szabadon: *az ukrónia nem önkényesen megalkotott imaginárius, hanem lehetőség szerint plauzibilis hipotetikus múlt és jelen*. Vagyis olyan u-kronosz, amelynek segítségével elbeszélhető a múlt és a jelen, de nem úgy, ahogyan ténylegesen megtörtént, hanem úgy, ahogy megtörténhetett volna. S az ukrónia a maga klasszikus formájában nem csupán plauzibilis, hanem lehetőleg koherens egész is.

Vegyük röviden egy jól ismert, népszerű szerző viszonylag ismeretlen ukronikus regényét – a regény a mai napig az egyik legelterjedtebb ukronikus műforma, ebben is örököse az oly jellegzetesen XIX. századi Renouvier-hagyománynak –, francia és német utalásokkal, különös áthallásokkal a Bloch számára is oly fontos 1968-ról, s némileg travesztálva a hírneves *remény elvét*. Jorge Semprun egy egész regényt írt erről a másként sikerülő (nyugati) '68-ról, *L'Algarabie* címmel. A rövid tartalom: egyfajta alternatív hetvenes évek közepén kísérjük figyelem-

mel egy spanyol emigráns utolsó napját a polgárháborús Párizsban; 1968-ban a francia fővárosban létrejött a Második Párizsi Kommün, amely ugyan lassan periferezálódik, de még mindig uralja a Quartier Latin és környékét.

Már egy ilyen kurta összefoglalás is jelzi az ukrónia két legjellegzetesebb vonását: az ukronikus csomópontot és a hitelesítés problematikáját. Előbbi annyit tesz, hogy egy történelmi csomóponton (ez a Renouvier-féle *noeud de l'histoire*) bekövetkezik egy alapvető fontosságú, a későbbieket döntően meghatározó álesemény, s innentől fogva másként alakul a számunkra ismert történelem.³ A hitelesítés pedig ott érhető tetten, hogy az ukrónia mindig reáltörténelmi eseményekre támaszkodik, többnyire „nagy nevekre”, ismert történelmi személyekre épít, és valamiként hihetővé teszi a kontrafaktualitást. Semprun pl. valós szerzői önéletrajzi részletek sokaságával dúcolja alá a főhős történetét, s a hetvenes évek közepi fiktív-alternatív Párizs erősen hajaz az akkori Bejrút (libanoni polgárháborús) valóságára. De akadnak frívól hasonlóságok a korabeli Berlinnel is: a központi kormányzat fallal választja le az ukronikus enklávé, szigorú be- és kiléptetési rendszer uralkodik, s még egy Checkpoint Danny is akad (Daniel Cohn-Bendit nyomán nevezik így). Észreveen-

dő: eltérően a legtöbb, (túl)determinált utópiától, az ukróniák többnyire viszonylag széles mozgásteret mutatnak föl – felvillantva annak lehetőségét, hogy tényleg történhetett volna másképp, mint ahogyan történt.

Továbbá: az ukrónia nem önálló zsáner, és semmiképp sem csupán szövegekben jelenhet meg; sokkal inkább egy narratív módról, fogásról van szó, amely felléphet a legkülönbözőbb műnemekben és műfajokban. Léteznek ukronikus filmek, színdarabok, s az ukronikus attitűd szó szerint kitapintható képzőművészeti alkotásokban is – bármiben, aminek köze van történetekhez.⁴

És az ukronikus jelen lehet egy egészen specifikus szövegfajtában is – a filozófiai textusban. Az érdeklődő hazai olvasók tudják: a minden bizonnyal legcsodálatosabb magyar nyelvű ukróniát, filozófiai, eszmétörténeti és reáltörténelmi reflexió és szépirodalmi fikció egészen kivételes ötvözetét bizonyos Bibó István jegyzi.⁵

A német nyelvű ukronikus gondolkodás – mellyel Blochék természetesen már kamaszkorukban ismeretséget kötöttek – különös leágazása a nietzschei bölcsélet. Dióhéjban: a filozófus formailag nem használta, minden valószínűség szerint nem is ismerte az 'ukrónia' kifejezést. Ráadásul soha nem is írt teljes és önálló ukronikus művet; ugyanakkor

mélyen ott húzódik az ukronikus mozzanat az életműben, s a legklasszikusabb, Renouvier-féle vallás- és kultúrtörténeti ukrónia sajátos és tartós háttérműködése figyelhető meg. Itt most érintőlegesen sem tárgyalandó, hogy mindezek mögöttes mozgatórugója a létprioritással szemben egyfajta időprioritás előtérbe kerülése Nietzschenél.⁶

A kései Nietzsche-oeuvre ukronisztikusan legfontosabb alkotása az *Antikrisztus* (ennek igen különös, meglehet, szándékolatlan blochi rezonanciájára a későbbiekben még utalásszerűen visszatérek). Összeérnek benne az érett és kései életmű ukronikus elképzelései:

– a buddhiztikus Jézus elképzelése (Jézus Buddha volt egy nagyon nem indiai talajon; a hátrahagyott jegyzetanyagból még élesebben kiviláglik, hogy Nietzsche szerint történetileg el lett szalasztva e buddhiztikus Jézus megértése, s talán most kezdünk visszatérni hozzá)

– „látom Cesare Borgiát mint pápát” (azaz Nietzsche látni véli az *Umwertung*, az értékek átértékelésének nagy és kihagyott lehetőségét, a reneszánsz végső hipotetikus győzelmét a kereszténység fölött; mindez együttjár Luther szerepének átértékelésével – egy folyamatba illeszkedően; a korai Nietzsche számára Luther még dionüszoszi figura;

ám itt már Luther az anti-Borgia, az az ágens, aki megmenti, amit nem kéne, s így az átértékelést elszalasztott és kihagyott ukronisztikus lehetőségé teszi)

– én, Friedrich Nietzsche vagyok az, akivel az *Umwertung*, az értékek átértékelése mégis valósággá vált (vagyis akivel az ukronisztikus lehetőség megvalósul).

(II) De mi is a helyzet az ukróniával, ukronikussal Blochnál, Lukácsnál és Mannheimnél? Ismét csak formailag nézve: egyikük sem írt teljes és önálló ukróniát, sőt, amennyire tudható, egyikük sem használta, de legalábbis egyikük sem preferálta a kifejezést.

Ám további közös – és tartalmi – jellegzetesség: az ukronikus mindhármuknál ott van. Hogy miért? Legalább három okból. (i) Egyfelől az ukrónia utópia vonatkozása miatt; (ii) másrészt az aszinkronitás, avagy Bloch-hal szólván: a nem-egyidejűség problematikája okán; (iii) s harmadrészt az előbbi kettővel szorosán összefüggő generációs kérdés nyomán.

(i) *Utópia vonatkozás.* Evidens: az ukróniának és az ukronikusnak erős a kötődése az utópiához, illetve utópikushoz; s mindhárom férfiú mániákusan és ezer szállal kötődik az utópia nagy diskurzushoz. Félreértés ne essék: nem azt állítom, hogy

mindannyian ugyanazt értették utópián, s az utópia jelentésének természetesen az egyes életművökön belül is sajátos diakrón mozgása van. Miként viszonylag ismert, Mannheim diskurzusalapító megkülönböztetése így hangzik: az ideológia mindig legitimálja a hatalmat és uralmat, az utópia ellenben tiltakozás a fennálló renddel szemben. Ezért „utópikus az a tudat, amely az őt körülvevő »léttel« *nincs* fedésben”, azonban a döntő mozzanat ama konkrét cselekvés-válás, amely „részben vagy egészben szétfeszíti a mindenkor fennálló létrendet”.⁷ Ám hogy egy új létrendben mi számíthat konkrétan vagy adekvát módon megvalósíthatónak, az mindig kérdéses lehet. S mindez Mannheimnél azzal a meghökkentő következménnyel bír, hogy éppen a morusi utópia tulajdonképpen nem utópia (lévén túlságosan kontemplatív, nem aktivista jellegű). Bloch viszont semmiképp sem szeretné Morust utópikus gondolkodóként kiradírozni; ugyanakkor a *konkrét utópia* blochi koncepciója nagyon is rimel a mannheimi elképzelésekre a specifikusan aktivista, modern utópizmusról. Mindeközben utópia és ideológia rafinált megkülönböztetése, s egyáltalán az egész tudásszociológiai program Lukács – mármint a bolsevik fordulata utáni Lukács – számára inkább csak afféle kifinomult polgári zsákutca, még azzal a mannheimi engedménnyel-megszorítással is, hogy

„a történelmi folyamatban az utópi-
kus és ideologikus mozzanatok nem
vegytisztán állnak szemben egymás-
sal”.⁸ A fordulata utáni Lukács egy-
értelműen és világosan a szocialista
utópiakritika – értsd: a szocializmus
nem holmi elvont utópia, hanem eg-
zakt tudomány és eleven mozgalom
– kiterjedt hagyományához csatla-
kozott (ezen mit sem másít, hogy a
későbbiekben – hol külső, „pártszer-
rű” nyomásra, hol érezhetően belső
szellemi indíttatásból, s többnyire
a kettő elválaszthatatlanul össze-
fonódó kontextusában – sokat bí-
ráltta korai marxista korszakát; eme
önbírálat folyton visszatérő eleme
a Hegel-kritika, illetve a saját utó-
piztikus messianizmus kritikája). E
hagyomány felől nézvést az utópia
nem adekvát eszköz a kitűzött cél
eléréséhez – amely cél persze moz-
galmi marxista önértése szerint nem
egy majdan elérendő állapot, hanem
gyakorlat és elmélet sajátos egysége,
azaz egyszerre tudomány és politi-
kai-kulturális mozgalom.

Bárhogy is legyen, megismétel-
ném: mindhárom címszereplőnk
mániákusan és egy életen át kötő-
dött az utópia nagy (modern) kihí-
vásához. A modern utópia időbeli
dimenziója pedig idővel – a modern
idővel – egyre erősebbé vált (különő-
sen a glóbusz felfedezetlen tájainak
összezsugorodásával, s a modern
haladásgondolat felemelkedésével,
majd ismétlődő kríziseivel).

(ii) *Aszinkronitás, nem-egyidejűség.*
Ha már szocialista utópiakritika
és idő vonatkozás, akkor Marx és
egyenlőtlen fejlődés. Ne feledjük a
tán legtriviálisabbat: Bloch, Lukács
és Mannheim mindannyian inten-
zív Marx-olvasók; s ne feledjük az
egykoron oly triviálisat: részint épp
az utópiakritika révén lett Marx,
lettek Marxék az egyenlőtlen fejlő-
dés diskurzusának vélhetőleg leg-
fontosabb alapító figurái. Egy ide-
vágó híres Engels-citátum szerint: az
utópisták „arra kényszerültek, hogy
fejből konstruálják meg egy új társa-
dalom elemeit, mert ezek az elemek
magában a régi társadalomban nem
léptek még nyilvánvalóan előtérbe;
új építményük alapvonásait keres-
ve csak az észhez fordulhattak, mert
még semmiképp sem fordulhattak az
egykorú történelemhez.”⁹ Ez azon-
ban nem azt jelenti, hogy Marxék
utópiakritikája s általa a nem-egy-
idejűség hangsúlyozása a régmúltra
korlátozódna. Hiszen „mi [németek]
filozófiai kortársai vagyunk a jelen-
nek, anélkül hogy *történelmi* kortár-
sai lennénk”, mivel a német társadal-
mi, politikai stb. viszonyok összes-
ségében közismerten „a történelem
színvonala alatt” állnak, ám egyúttal
létezik egy német filozófia, amely a
történelem nivóján áll, s csúcstel-
jesítményeként fel tudja mutatni
Hegelt.¹⁰

Persze nem Marx volt a nem-egy-
idejűség témájának kizárólagos for-

rása. Ez átvezet minket a harmadik ponthoz.

(iii) *Generációs kérdés.* Címzavakban: Wilhelm Pinder: *Das Problem der Generationen in der Kunstgeschichte Europas* (A generációk problémája az európai művészettörténetben); Mannheim közvetítő szerepe; Bloch törekvése – állandó tekintettel Lukácsra –, hogy a „barna lopás” helyett „vörös lopás” történjen.

Mint arra Frederic Schwartz felhívja a figyelmet,¹¹ a nem-egyidejűség művészettörténeti megközelítése Pinder által – manheimi szociológiai közvetítéssel – alapvetően befolyásolta Bloch filozófiai és etiko-politikai elképzeléseit a nem-egyidejűség örvén. Pinder szerint a korstílusok szerinti besorolás merevsége leküzdendő, hiszen a művészettörténeti stílusok nem anonim formaabsztrakciók – a hallgatólagos ellenfél a wölflini „nevek nélküli művészettörténet” –, s nem libasorban követik egymást, hanem egymásra tolnak-tolódnak. Le kell számolni az egységes korstílus és az egységes idő képzetével; az egy és ugyanazon időn belül ható személyek és csoportok mindig lényegi különbségeket és nem-egyidejűségeket mutatnak föl. Szubjektíve megélt, minőségi időnek kell a pusztán mennyiségi idő helyére lépnie; a voltaképpeni egyidejűséget és időbeli közösséget a nemzedékek – az ún. nemzedéki entelekheiak – teremtik és hordozzák.

E nemzedéki entelekheiak Pinder-nél beágyazódnak a ’néplélek’ és egy hierarchikusan felfogott ’kultúrtér’ idővel egyre biologizálóbb koncepcióiba (a hierarchia csúcán, hogy, hogy nem a germán-német kultúrtérrel). A náci hatalomátvételt Pinder lelkes és nagyfokú alkalmazkodása követte, amit idővel árnyalt, hogy az expresszionizmus kapcsán szembekerült a hivatalos és győztes náci fősodorrall.¹²

Mannheim reagálása: elvetendő a biologizmus, de találó, példázatos, sőt zseniális, ahogy Pinder a temporalitást és a generációs kérdést kezeli. Mannheim részint azért tekinti zseniálisnak a pinderi „egyidejűség nem-egyidejűségét” a húszas években, mert a lineáris időfelfogás filozófiailag egyre bevettebb kritikáját (ergo Bergson, Dilthey-t, Heidegger-t) saját tárgyára alkalmazza, s eközben tovább is fejleszti. Részint pedig azért, mert értékes hozzájárulásnak látja a világégés után robbanásszerűen növekvő generációs – különösen a *generation gap* – irodalomhoz. Gondoljunk bele: ha volt európai *lost generation*, akkor Mannheim, Bloch és Lukács egyaránt odatartoztak. Mannheim persze elveti a generáció pinderi biologizálását, és elemzésében sokrétű társadalmi közvetítést vezet be.

Bloch *Korunk öröksége* egyetlen szóval sem említi Pindert, de az egész kötetet átjárja – még egyszer:

mannheimi közvetítéssel – a pinderi nem-egyidejűség gondolata; szófordulataiban, polifón időfelfogásában stb. Ám e nem-egyidejűséget Bloch nem egyszerűen szociologizálja; teljesen újragondolja. A kiindulópont ugyanaz: „Nem mindenki van ugyanabban a Mostban. Csak látszólag vannak ott”.¹³ Természetesen a *Korunk örökségének* szerzője a nemzetiszocializmusban rendkívüli veszélyt lát, mert az rendkívül hatékonyan kombinálja és mobilizálja az egyidejű és nem-egyidejű tendenciákat. E híres-hírhedt „barna lopás” tömegkommunikációs és társadalompszichológiai szinten annyit tesz, mint elorozni a vörös színt, a vörös zászlót, az utcát, a mozgalmi dalokat, olyan kifejezéseket, mint ’munkás’, ’szocialista’, s egyáltalán a forradalom jelképeit. De nem csupán a „forradalmi látszat inventáriumáról” van szó, hanem a nem-egyidejűségek kijátszásának meglepő képességéről; s a fiatalság, a kiségzisztenciák többségének, de még a szervezett ipari munkásság egy nem jelentéktelen részének megnyeréséről, majd a legkülönbözőbb társadalmi aktorok belülről is sikeres *Gleichschaltung*-járól – a belső egyenáramúsítás is diadalmasnak bizonyult.

Bloch briliáns, polifón idődialektikát szegez szembe mindezzel. Schwartz „red theft”-nek nevezi a dolgot, vagyis – *cum grano salis* – vörös lopásnak. Így pl. a ’haza’ (Hei-

mat) roppant fontossá lesz Bloch számára – nem mint valami egykoron volt; nem nosztalgikusan-giccsesen. Ellenkezőleg: a haza különös közeledési folyamat, amely egyre újabb haza-projekciókat tesz lehetővé, s amelyben mindig felismerhetővé válik egy „még-nem”. A haza ekképpen folyamatos megérkezés, haza-teremtés, jövőorientált „multiverzum”. Ha vehetem magamnak a szabadságot: ezt a Heimat-felfogást konzisztensen követve az ún. Heimat-filmek foglalatosa és esszenciája nem, mondjuk, Hans Deppe kosztümös-klasszikus zsánerfilmje, a *Grün ist die Heide* (Zöld a puszta) az ötvenes évek elejéről, sokkal inkább Kubricktól a 2001 *Űrodüsszeia* vagy Tarkovszkij *Solarisa* (tulajdonképpen Tarkovszkij összes alkotása a *Solaristól* kezdve csodás Heimat-film a megérkezésről, multiverzumról és haza-teremtésről).¹⁴

A blochi nem-egyidejűség az idő réseiben, intermundiumaiban és interregnumaiban mindig lehetőséget pillant meg; vádolják is rendesen történelmi katasztrófaturizmussal. Ám nem zavartatja magát: „Nyitott szemmel nézünk itt körül. Egyszerre rohad s vajúdik a kor. Nyomorúságos és gyalázatos a helyzet, a kiút kacskaringós”.¹⁵ Bloch nem-egyidejűségről szőtt történelemfilozófiai és teológiai gondolatait keresztül-kasul átjárja az ukronikus; akárcsak Nietzsche, ő is látni véli a nagy és kihagyott lehetőségeket – pl. termé-

szetesen nem Cesare Borgiát mint pápát, hanem Thomas Münzert mint diadalmas parasztkirályt és a reformáció korának legigazabb gondolkodóját: *Thomas Müntzer als Theologe der Revolution* (Thomas Münzer mint a forradalom teológusa).¹⁶ S bármiként is hangozzék manapság, illetve minden korai Lenin-kritikus (Rosa Luxemburg közeli), majd kései antisztálinista megjegyzés dacára, egyáltalán az életmű független baloldali, antiautoritér tendenciái ellenében, egy jó hosszú „még-nem”-ben az első két szovjet vezető a ma Münzere Bloch, „az októberi forradalom német filozófusa” számára (s hogy még faramucibb legyenek mindennek: az *epitheton ornans* a szovjet fejlődéssel szemben is kritikus, nyugatnémet radikális balosok aggatták rá az NDK-ból az NSZK-ba emigráló bölcselőre – a lehető legelismertebb jelleggel).

És miként fest a nem-egyidejűség Lukácsnál? Hát meglehetősen komplex viszony fűzte hozzá. Itt most futólag csak két aspektust emelnék ki: azt, ahogy a nem-egyidejűség és az orosz problematika összekapcsolódik nála (1); másrészt azt, ami ukronisztikus a bolsevik fordulatában (2).

(1) Ismert, hogy Lukács már premarxista korszakában is nagy érdeklődést tanúsított az orosz kultúra és az orosz fejlődés iránt. A *Dosztojevszkij-jegyzetekben* az alábbi, meghök-

kentően nem-egyidejű, ukronisztikus gondolatmenetbe ütközhetünk: Nietzsche európai összefüggésrendszerben szinte jelentéktelen, hebbeli-hegeli mellékvágány, ám Kirillov-Nietzsche „antropológiai” ateizmusának fölénye nyilvánvaló a csupán kozmológiai, európai ateizmussal szemben.¹⁷ Bolsevik megtérése után pedig Lukács megörökölte a nem-egyidejűség alias egyenlőtlen fejlődés diskurzusának egész orosz variánsát... Pl. lehetnek-e az utolsókból az első? Mir és obscsina, a közös földtulajdon orosz formái szolgálhatnak-e valamiféle kommunisztikus közösségi tulajdonlás alapjául? Lehet-e Csernyisevskij az igazi Hegel?¹⁸

(2) 'Megtérés', 'utolsókból lesznek az első' – nem véletlen a vallási konnotáció. Minden kortárs tanú hangsúlyozza, amit a későbbi kutatás is megerősít: Lukács Heidelbergben vagy a Vasárnapi Körben semmi jelét nem mutatta valamiféle prebolsevizmusnak, de még csak mérsékelt szocialista meggyőződésnek sem. Odafordulása a bolsevizmus felé törés volt és ugrás, metanoia, megtérés. Közvetlenül a kommunista pártba belépése előtt még így írt: „a bolsevizmus azon a metafizikai föltevésen alapul, hogy a rosszból jó származhatik, hogy lehetséges, mint Razumihin mondja a *Bűn és bűnhődésben*: az igazsághoz keresztülhazudni magunkat. E sorok írója nem

képes ezt a hitet osztani”,¹⁹ s félreért-
hetetlenül elveti a bolsevik opciót.
Pár nappal később viszont már elfo-
gadja, s úgy véli: *wrong or right – my
party*. Alig valamivel később a *Takti-
ka és etikában* már ott a híres-hírhedt
Hebbel-idézet: „És hogyha Isten
közém és a nekem rendelt tett közé
a bűnt helyezte volna – ki vagyok
én, hogy ez alól magamat kivonhat-
nám?” Mintha Lukács elágazó ösvé-
nyek kertjét látná, s nem-egyidejű-
leg különböző csapásokon indulna
el. Hogy ez a nem-egyidejűség egy-
szerű, kronológiai egymásutániság
volna? Ebben egyáltalán nem va-
gyok biztos. A Lukács-kutatásban
visszatérő álláspont, hogy bár a pre-
marxista és marxista korszak között
természetszerűleg szakadék húzó-
dik, ám legalább ennyire jelentőség-
teljesek a folyamatosság tendenciái,
sőt bizonyos ciklikus hullámzások
politikailag aktív, esztétikailag csen-
desebb vagy egyenesen néma, illetve
politikailag apatikus, esztétikai alpe-
riódusok között.²⁰

(III) Befejezésképp álljon itt egy rö-
vid részlet Bloch *Nyomokjából*, majd
néhány zárómegjegyzés.

Függelék: A senkiföldje

Emlékeztető: Egyszer egy bölcs barát
ezt a kérdést kapta: lehetnek még-
oly mélyek és bölcsek is a beszélge-

téseink, de milyen némák a kövek és
mennyire nem indíthatjuk meg őket;
milyen hatalmas a világmindenség és
milyen szegényes ehhez képest Szent
Péter-templomjaink „magasa”; vajon
mit szólna a Föld maga, ha egyszer fel-
nyithatná a száját Lisszabontól Moszk-
váig, és csak néhány ősi szó dörgedel-
mét kiálthatná szét, orfikusan? Erre azt
felelte a bölcs barát, a kultúra lokál-
patriótájaként: a pofon nem érv, és a
Föld? hát, valószínűleg csupa badarsá-
got szólna, hiszen nem olvasta Kantot
és Platónt sem.²¹

Ismert és a szakirodalomban kon-
szenzuális: a „bölcs barát” Lukács.
Az utalások Lisszabonra és Moszk-
vára, illetve arra, hogy a Föld Lissza-
bontól Moszkváig felnyitja a száját
akarva-akaratlanul igen jelentéke-
nyek és sok mindent gondolati moz-
gásba hozhatnak. Az 1755-ös lissz-
saboni földrengés óriási sokk volt
a kortársak számára, alapvetően ren-
dítette meg a felvilágosodás addigi
hegemón opitimizmusát, újra fellán-
golt a teodícea-vita stb. 'Moszkva'
pedig a napnál is világosabb jelölője
a politikai földrengésnek, méghoz-
zá nem csupán annak a bizonyos-
nak, amely tíz nap alatt megrengette
a világot, hanem talán általában is
egyfajta állandó, grandiózus, szte-
reotipikusan orosz érthetlenség-
nek (Tyutsev nevezetes soraival
szólván: „*Oroszont ész nem éri fel, /
És puszta rőf hiába méri: / Ő más mér-*

téket érdemel – / Oroszhont hinni kell. Megéri.” (Galgóczy Árpád fordítása)

Bloch rövidke története ukronikus elbeszélés lenne? Aligha; teljesen világos, hogy nem tesz eleget Rodiek kritériumainak, vagyis nem lehetőség szerint plauzibilis alternatív történelem. Amire a „bölcsharát” (Lukács) felhívja az elbeszélő (Bloch) figyelmét, az éppen az, hogy ez csak egy önkényesen megalkotott imaginárius történet.²²

De pont ezáltal rajzolódik ki egyfajta – vagy inkább: az – utópikus-ukronikus intelem: az utópia semmiképp sem csupán afféle senkiföldje, az ukrónia, az ukronikus semmiképpen sem csak pőre válasz a *mi lett volna, ha?, mi lenne, ha?* kérdéseire. Az utópia találkozási tér, az ukrónia találkozási idő – igen, elsőrendűen a „kultúra lokálpatriótái”, Platón és Kant szorgalmas olvasói részére (még ha – minden személyes és politikai vonzalom dacára – kimondottan kulturális kérdésekben oly élesen szembe is kerülnek egymással, mint Bloch és Lukács); de végső vonatkozásában egy jövőjére nyitott emberi világ egésze számára. Bloch ukronikus-utópikus bölcselete, egyszerre építve a legmélyebb

kilátástalanságra, a „nyomorúságos és gyalázatos helyzetre”, illetve a „remény elvére”, az eljövendőre emlékezés paradox munkáját gyakorolja. Hisz’ bármennyire is összekaptak pünkt a *Nyomok* kapcsán Benjaminszal – a kongeniális barát úgy érezte, hogy Bloch az ő legprivátabb gondolatvilágába hatol be –, és olykor bármennyire is mást gondoltak az avantgarde és aszinkronitás kapcsolatáról – Bloch mindig is úgy vélte, hogy az avantgarde az, ami a nem-egyidejűségek feldolgozásában és egyidejűvé tételében a legérdekesebb lehet; Benjamin tulajdonképpen nagyon hasonlóképp gondolta, mégis egészen máshogyan –, ám bizonyosan még a hangsúlyokban is egyetértettek a német történelem-filozófia vélhetőleg legukronikusabb hangoltságú gondolatvezetése kapcsán: „[m]inden korszakban újból meg kell kísérlni, hogy elragadjuk a hagyományt a konformizmustól, mert az mindig maga alá akarja gyúrni. (...) Csak olyan történetíró képes az elmúlt dolgokban fölszítani a remény szikráját, akit egészen áthat az, hogy még a halottak sem lesznek biztonságban, ha győz az ellenség. És eddig még mindig győzött.”²³

1. Bloch-hoz máig a legteljesebb magyar nyelvű bevezető irodalom: Mesterházi Miklós: *Ernst Bloch, avagy az örökség művészete*. Budapest, Akadémiai, 1991. A nem specialista érdeklődőknek a német nyelvű szakirodalomból leginkább ezt ajánlanám: Beat Dietsch – Doris Zeilinger – Rainer Zimmermann (Hg.): *Bloch-Wörterbuch. Leitbegriffe der Philosophie Ernst Blochs*. Berlin-Boston, De Gruyter, 2012. Angolul pedig ezt: Peter Thompson – Slavoj Žižek (eds.): *The Privatization of Hope: Ernst Bloch and the Future of Utopia*. Durham, NC: Duke University Press, 2013.
2. Minderről jóval kimerítőbben és cizeláltabban írtam itt: Czeglédi András: „Ukrónia és vidéke – avagy semmikor-nincs az egész világ”. In **2000**, 2013. november, 19–27.
3. Az egyébként irodalomtörténetileg és esztétikailag aligha legfontosabb, legsikerültebb Semprun-művek közé tartozó *L’Algarabie*-t ukronikusan az is kitünteti, hogy míg általában a kontrafaktualitás kapcsán a POD (point of divergence), tehát egy elkülönülő eseménysor kerül előtérbe – kombinálódva esetleg egy alternatív technikai scifi, steampunk, dieselpunk, cyberpunk stb. világgal, vagy akár fantasy elemekkel –, specifikusan az ukronia kapcsán a (reál)történelmi mozgástérre (szűkösségére–tágasságára) és az emberi ágensek döntéseire helyeződik a hangsúly.
4. E sorok írója szenvedélyes rajongója az ukronikus vicceknek. Itt is felhívnom a figyelmet Dalos György tiszteltreméltó Stirlitz-gyűjtésére, amely lapunk 2006 júliusi-augusztusi duplaszámában jelent meg. Vö. Dalos György: „Stirlitz, a vicchős, avagy a homo sovieticus paródiája”. In **2000**, 2006. július-augusztus, 74–79.
5. Lásd: Bibó István: „Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...” In *Válogatott tanulmányok IV*. Magvető, Bp., 1990 (szerk. ifj. Bibó I., Hegedős M.), 265–282.
A kortárs magyar irodalom is gazdag ukróniákban. Csak két kiragadott, izgalmas, ugyanannál a kiadónál megjelenő, szinte sorozat jellegű példa az utóbbi évekből: Cserna-Szabó András, Szálinger Balázs (szerk.): *A másik forradalom. Alternatív ötvenhat*. Cser, Bp., 2016; Cserna-Szabó András, Fehér Renátó (szerk.): *Nézzünk bizakodva a múltba! – alternatív Trianon*. Cser, Bp., 2020.
6. Lásd ehhez Hévízi Ottó roppant fontos könyvét: Hévízi Ottó: *Idő és szinkretizmus: állandó tekintettel Nietzsche-re*. Kalligram, Bp./Pozsony, 2013, valamint az alábbi lábjegyzetet az időprioritás gondolatához: Czeglédi András: „Voltamképpen”. In *Terminusok: Idők, mértékek, alakzatok: Tanulmányok Hévízi Ottó hatvanadik születésnapjára*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019. (szerk. Pongrácz T., Valashtyán T.), 123–130.
7. Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Bp., 1996 (ford. Mezei I. Gy.), 221.
8. Uo. 233.
9. Friedrich Engels: *Anti-Dühring*. Szikra, 1950, 274.

10. Vö. A *hegeli jogfilozófia kritikájához*, MEM 1, 378. skk.
11. Lásd: Frederic J. Schwartz: „Ernst Bloch and Wilhelm Pinder: Out of Sync” In *Grey Room*, No. 3 (Spring 2001), 54–89.
12. Az ún. expresszionizmus-vita teoretikus aspektusait itt most vázlatosan sem ismertetőnk, csak utalunk rá, hogy egészen elképesztő keresztkapcsolódások és -frontok jöttek létre. A náci főszócska mindig is szembenállt az elfajzottnak tekintett modernizmussal, progresszív művészettel, de Goebbels hathatós támogatását élvezve – és Rosenberg hatalmi-ideológiai befolyását visszaszorítandó – egészen a harmincas évek közepéig létezett törekvés egyfajta „árja”, „északi” expresszionizmus kialakítására, kisajátítási-integrálni próbálva olyan fontos alkotókat, mint Barlach vagy Benn. Az eleinte vacilláló Führer egyértelmű véleménynyilvánítása után természetesen Goebbels is visszakozott. A német nyelvű marxista emigrációban nagyjából egyidejűleg zajló vita – itt Lukács volt az expresszionizmus legfőbb ostromozója, s Bloch az egyik, ha nem a legfontosabb vitapartner – látszólag ellentétes esélyekkel indult, szép számú expresszionista vagy ex-expresszionista művész baloldali elkötelezettsége miatt. Itt is hatalmi szó döntött, s hát itt sem az expresszionizmus javára.
13. Ernst Bloch: *Korunk öröksége*. Gondolat, 1989 (ford. Bendl J.), 111.
14. Legkésőbb ezen a ponton bevalandó: azok közé tartozom, akik Blochból az aszinkronitás gondolát, pontosabban az aszinkronitás diskurzusához kapcsolódását vélik a legmaradandóbbnak. Ez a diskurzus ugyanis, vélném, talán eleve nebb, mint valaha; miközben ilyesmi Bloch mai hatásáról persze nemigen állítható. Csak néhány kiragadott magyar példára szorítkozva, mindenfajta teljesség igénye nélkül: a legkülönbözőbb hazai szerzők tárgyalják az aszinkronitáshoz kötődő legkülönbözőbb kérdéseket – gondoljunk mondjuk Bán Zsófia *Turul és dinójára* (naná, hogy a kötet címadó írása is lapunkban jelent meg, a 2010 júniusi számunkban), Melegh Attilára, amikor az államszocialista közelmúlt nem-egyidejűségével foglalkozik – neki explicite és koncepcionálisan fontos vonatkozási pontja Bloch –, Nádasy Ádámra bármikor, amikor az ún. ’nemzeti oldal’ kifejezésen töpreng, vagy Vitányi Ivánra szintén bármikor, amikor a népművészet kortárs tétjére reflektál.
15. Bloch: *I. m.*, 11. A fordításon némileg módosítottam – Cz. A.
16. Itt is nyilvánvaló, hogy Bloch folyamatos szellemi párbeszédben áll Mannheimmel, akinek kitüntetett problémája a történetileg-kronológiailag lényegében egyidejű Morus és Münzer nem-egyidejűsége. Így Mannheimnél Morus akozmikus radikalitása csak a platonizáló, a tiszta gondolatásra épülő és hagyatkozó hagyomány folytatása, míg Münzerrel először tör át a voltaképpen (modern) utópikus gondolat: az utópikus tett gondolata. Lásd ehhez Hidas Zoltán remek tanulmányát: „Az utópikus tett. Mannheim Károly

- utópiafogalmához”. In 2000, 2006. május, 58–64.
17. Lukács György: *A regény elmélete. Dosztojevszkij-jegyzetek*. Gond-Cura, Bp., 2009 (ford. Mesterházi Márton és Tandori Dezső), 271. skk.
 18. Nyilván nem lehet, nemcsak valamilyen vélt vagy nagyon is valós volumenitás miatt nem, hanem mert a szent szöveghelyek párt-egyházi értelmezése szerint Marx az igazi Hegel. De Hegel eme megigazulásának szovjet – valójában mélyen orosz – története integrálja az orosz forradalmi demokrata hagyományt, inkluzíve Nyikolaj Gavrilovicot is. Ian Fairley találó megfogalmazásával élve: „A bolsevizmus (...) a világszellem örökösévé válik: Oroszország lép Poroszország helyére.” Uő: „A fiatal Lukács dialógusai”. In *Fordulat* különszám (1985), „Lukács György 1885–1971”, 7.
 19. Lukács György: „A bolsevizmus mint morális probléma”. In uő: *Történelem és osztálytudat*. Magvető, Bp., 1971, 17.
 20. Lásd ehhez a magyar nyelvű szakirodalomból Vajda Mihály, Hévizi Ottó, Fekete Éva vagy újabban Fekete Kristóf munkáit. Fekete Éva és Fekete Kristóf még a *Regény elméletének „transzcendentális otthontalansága”* és a kései esztétika otthontalanság koncepciója között is elsősorban a kontinuitást emelik ki, meggyőző módon.
Itt jegyezném meg: némileg sajnálatos, hogy a ’transzcendentale Obdachlosigkeit’ magyar fordításaként a ’transzcendentális otthontalanság’ honosodott meg. Az ’Obdachlosigkeit’ radikálisabb-szörnyűbb, mint az otthontalanság; inkább a ’hajléktalanság’ adja vissza. Aki otthontalan, még nem feltétlenül hajléktalan; a hajléktalan viszont mindig otthontalan, s még több, illetve még kevesebb is annál...
 21. Ernst Bloch: „Nyomok” (ford. Simon-Szabó Á.). In 2000, 2019. november, 35.
 22. Mely önkényesen megalkotott imaginárius történet különös módon visszautalhat (ténylegesen vagy ukronikusan) Lesznai Anna és Lukács György híres pengeváltására a bolsevizmus messianisztikus igényei kapcsán. Lesznai évtizedekkel későbbi visszaemlékezése szerint: „Jó, mondtam, az emberek üdvözülni fognak, ha ti megváltjátok a világot, de mi lesz a többi kreatúrával? Mi lesz a növényekkel, állatokkal? Tudod, hogy én nem akarok nélkülük üdvözülni.» Mire Lukács azt mondta: »Még a kövek is üdvözülni fognak.«” Vezér Erzsébet, Karádi Éva (szerk.): *A Vasárnapi Kör*. Gondolat, Bp., 1980, 55. Még távolabbról pedig kézenfekvő a messianisztikus allúzió egy korábbi *Lukácsra*, ugyanis 19, 37-40-re (vö. különösen: „Mondom néktek – felelte –, ha ezek elhallgatnak, a kövek fognak megszólalni!”)
Köszönöm Tóth-Barbalics István-nak, hogy minderre felhívta a figyelmet.
 23. Walter Benjamin: „A történelem fogalmáról” (ford. Bence György). In uő: *Angelus Novus*. Magyar Helikon, Bp., 1980, 964.

Kattintson a [www.es.hu-ra!](http://www.es.hu-ra)

Hetente aktuális közéleti írások

- publicisztika
- interjú
- könyvkritika
- műbíráló
- próza
- vers
- grafika
- glossza
- feuilleton
- visszhang

PLUSZ az elmúlt 25 év
teljes archívuma

Fizessen elő tartalmainkra
vagy rendelje meg az újságot!

www.es.hu/elofizetes